

PANNONHALMI FÜZETEK

41

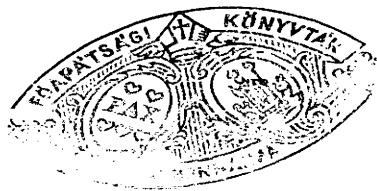
KORZENSZKY RICHÁRD OSB

KASSAI ISTVÁN
ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

PANNONHALMA, 1997

KASSAI ISTVÁN ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

PANNONHALMI FÜZETEK

A Pannonhalmi Füzetek sorozatban 1926–1943 között 35 pannonhalmi bencés disszertációja jelent meg. 1995 óta folytatódik ismét a sorozat, amelybe élő ill. az elmúlt időszakban meghalt rendtársak arra érdemes értekezéseit vesszük föl, adott esetben nem rendtársét is, ha a téma pannonhalmi ill. bencés vonatkozású, forrásközlés ill. bármilyen módon hiánypótló és a tudományos megismerést gyarapítja.

Sorozatszerkesztő: Somorjai Ádám OSB

Új sorozat:

36. Somorjai Ádám, *A makariosz/szimeoni iratok*, Ph 1995.
37. Varga László, *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend népiskolái és általános iskolái az egyházmegyei tanügyigazgatás tükrében (1919–1948)*, Ph 1996.
38. Kiss Domonkos, *Régi magyarországi könyvek a Pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*, Ph 1996.
39. Szentjakabi Lázár, *Karner Egyed versei. Latin tanítóköltemények a XVIII. század elejéről*, Ph 1997.
40. Lukácsi Márk, *Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága*, Ph 1997.
41. Korzenszky Richárd, *Kassai István énekgyűjteménye*, Ph 1997.

Előkészületben:

42. Tóth János Aldemár, *A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán*.

A sorozat 1–35. (1926–1943) kötetei korlátozott számban még kaphatók

A 36. számtól megrendelhető:

Pannonhalmi Főapátság
Bencés Kiadó
H-9090 Pannonhalma
Tel/Fax: (96) 570 123

PANNONHALMI FÜZETEK

41

KORZENSZKY RICHÁRD OSB

KASSAI ISTVÁN

ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

PANNONHALMA, 1997

Bölcsészdoktori disszertáció 1973/1974

Sajtó alá rendezte: Lukácsi Márk OSB

© Korzenszky Richárd OSB

Felelős kiadó: Várszegi Asztrik OSB

ISSN 1219–4794
ISBN 963 9053 16 3

Nyomás és kötés az
 OTÓ KIADÓ ÉS NYOMDA
munkája
Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM

Bevezetés.....	7
A kötet leírása és provenienciája	9
Az énekanyag forrásai	23
Az énekgyűjtemény teológiai-ideológiai háttere	43
Két Balassi-variáns	49
Egy Balassi-tanítvány, Székel András éneke.....	59
Más forrásból nem ismert három ének.....	75
Összefoglalás.....	88
Jegyzetek	89
Irodalom	95
Függelék: Az énekek szövege.....	101
Fényképmásolatok.....	137

BEVEZETÉS

Győrött, az egykori jezsuita – később bencés – rendház könyvtárának rendezése közben került a kezembe az a latin nyelvű Újszövetségi Szentírás, amelynek 1627-29-ből származó toldaléka 26 ének kéziratosszövegét tartalmazza. Kassai István és Makai Mihály tulajdonában volt ez a kis könyv. Részben ismert, de néhány esetben ismeretlen eredetű énekeket találunk ebben a kéziratban. 1969-től tanulmányoztam ezt az anyagot, majd bölcsészdoktori disszertációt írtam belőle Tolnai Gábor professzorhoz, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán.

A versgyűjtemény néhány problémájának megoldására vállalkoztam a dolgozatban, megkíséreltem föltárni a könyvecske történetét, s igyekeztem választ adni az énekek forrásainak kérdésére is. Foglalkoztam a kéziratnak a Balassi-filológiát érintő problémáival, valamint megvizsgáltam a gyűjtemény más forrásokból nem ismert énekeit.

Az eredeti disszertációban írástechnikai okok miatt nem tudtam teljes betűhív szöveget adni. Itt mondok köszönetet Lukácsi Márk rendtársamnak, volt tanítványomnak, aki a disszertációt sajtó alá rendezte és elvégezte a kéziratosszövegek megfelelő leírását. A dolgozat megírása óta csaknem három évtized telt el: a legújabb szakirodalom nem szerepel az irodalomjegyzékben. Mégis remélem, hogy közzéadásával érdekes adalékkal gazdagodik a XVI–XVII. század irodalmával foglalkozó tudomány. Köszönöm Somorjai Ádám rendtársamnak és munkatársaimnak, hogy a dolgozatot a feledésre ítélt kéziratok sorsától megmentették és megjelentetését segítették.

Tihany, 1997. szeptember 24-én,
Szent Gellért ünnepén.

Korzenszky Richárd OSB

A KÖTET LEÍRÁSA ÉS PROVENIENCIÁJA

A győri Bencés Rendház könyvtára régi anyagának rendezése közben kezembe került egy könyvecske, amely feltétlenül megérdemli, hogy figyelmet fordítsunk rá. Egy 8x11 cm-es nyomtatványról van szó, amelynek hiányzó első lapját kéziratos címlappal pótolták:

NOVI TESTAMENTI AEDITIO POSTREMA
Per. Des[iderium] Erasmum Roterodamu[m]
una cum canonibus Diui Eusebij.
Basiliae

In Officina Frobeniana. A. D. M. D. XXX.

A fekete kötéstábla valószínű a 17. század elejéről származik. Bőrrel bevont fa; a kötést egykor rézkapcsok fogták össze. Alig kibetűzhető a kötéstábla felső részén a bőrbe nyomott NOVUM szó, a hátsó táblán ugyancsak felül a TESTAMENTUM szót olvashatjuk. A kötéstábla elején az alsó szegélyen a következő betűk látszanak: ST KA.

A nyomtatványhoz a kötet elején 23, a végén pedig 31 számozatlan, részben üres, részben kézzel írott levél van hozzáfűzve. A kötet metszésének mintája egységes, tehát a toldalékok a kötéssel egyidejűek vagy annál régebbiek. Egy bejegyzés pedig – ugyanattól a kéztől, amelytől a címlap is származik – támpontul szolgál a kötés idejének meghatározásához: 1629 körülnek kell tartanunk.

A nyomtatvány elé kötött levelek nagyrészt üresek. Az első oldalon Epiktetosz Enchiridionjából olvashatunk néhány sornyi idézetet: Epictetus Cap. 11. Nunquam de ulla re dicas, perdidisti hanc, sed redidisti: Filiolus obijt – redditus est, praedium est ereptum – an non id quoque[m] est reditu[m]. At malus est qui eripuit: quid id tua refert, per que[m] repetierit is, qui dederat; sed quando concesserit tanquam alienu[m] id curato, ut cauponam uiator. Ignoscere, est magno[m] et honestu[m] uindictae gen[us].

A 2. levél *a* oldalán: Textus ex Propheta Amos. Cap. VIII. V. 11. Imé el jönnek az napok, ugymond az Ur: es éhséget boczátok az földre, nem az kinyer ehségit: sem az viz szomnyuságát, hanem az Ur

igije hallásá[na]k. Es megh indul[na]k az tengertől fogva az tengerrigh, es Eszaktol fogva Nap keletigh; kerengenek keresuen az Ur igeit es ne[m] talállyak. Azon az napon el fogyatkoz[na]k az Szép Szűzek, es az iffiak, az szomnyusagh miat. hic Finis.

Éz a bibliai idézet más kéz írása, mint a címlap; ellenben az első Epiktétosz-részlet és a 22. levél *b* oldalán található Epiktétosz-idézetek és a címlap ugyanattól a kéztől valók.

22. levél *b*, Epictetus. Cap. 49. Quemadmodu[m] in ambulando caues, ne clauum calces, pedem ne distortuens; sic in degenda uita caue, ne gubernatrice[m] actionu[m], mente[m] tuam, laedas, quod si in re unaquaque observabimus – omnia cautius aggredimur.

Cap. 39. Si quis tibi nuntiavit quendam tibi maledicere: ne refuta, quae dicta sunt, sed responde: kum nescisse caetera tua uitia, na[m] alioquin non illa sola fuisse dicturum.

A 23. levél *a* oldala a már ismertetett címlap. Maga a nyomtatvány az a2 levéllel kezdődik: Des. Erasmus Roterodamus pio lectori S. D.

Ugyanezen oldal alján néhány sornyi kéziratos jegyzetet leragasztottak, rajta pedig az egykori pécsi jezsuita kollégium könyvtárosának bejegyzése olvasható: *Cat. Colleg. S. J. Quinque Eccl. inscriptus A 1732.*

A b5-tel jelzett oldalon ismét leragasztott szöveget találunk; a papírcsík, amely az új possesszort már talán zavaró vagy nem érdeklő jegyzetet fedti, számunkra rendkívül lényeges adatokat őriz: *Ex libris Stephani Cassaij, permutatus a Michaele Makaio. A. D. 1629. Ap. 2.*

A könyvecske tartalmaz még néhány leragasztott széljegyzetet, de van benne több le nem fedett bejegyzés is. Az s7 levél második oldalán a régi jegyzeteket letakaró papírcsíkra újra Epiktétosz-idézet kerül: Epictetus. Cap. 45. Si qua[m] persona[m], quae uires tuas superat, indueris tum eam indecore geres: tu[m] eam qua[m] sustinere posses, negliges.

A nyomtatott szöveg mögé fűzött levelek pedig többnyire ének-szövegeket tartalmaznak. Az első két levél üres. Az énekek sorrendje a következő:

1. 3a	Latod Isten szüieinket (5. vsz.)
2. 3b	Immaron az nap fel iwuen (5 vsz.)
3. 3b–4b	Felseges I[ste]n me[n]nek feld[ne]k Vra (10 vsz.)
4. 5a–5b	Emlekezzel megh az te szolgadnak mondot (8 vsz.)

5. 5b–6a Iteletet es igassagot czeleköttem (10 vsz.)
 6. 6a–6b Vilagosságoknak szent Attia (5 vsz.)
 7. 6b–7a Magasztalliuik köresztienek (6 vsz.)
 8. 7a–8a Könieregiwnk mindnaia[n] az Uristen[n]jek (7 vsz.)
 9. 8a–9b Oh Izrael szerető nepem (17 vsz.)
 10. 9b–12a Mennek feldnek diczöseges kirallia (29 vsz.)
 11. 12b–13a Eörök Isten figielmezzel az en segítsegemre (8 vsz.)
 12. 13a–15a Lattia uilagh dolgat I[ste]n es forgattia (27 vsz.)
 13. 15a–16a Siralmos iaij szoual I[ste]nömhez kialtok (12 vsz.)
 14. 16a–16b Kegielmes Isten kinek kezebe[n] eletemet attam (8 vsz.)
 15. 17a–17b Fölseges I[ste]n hozzad kialtu[n]k nagi keserwsegl (12 vsz.)
 16. 17b–18a Ier emleközzünk körösztie[n] nepek (8 vsz.)
 17. 18a–18b Diczertessek Vra[m] örek sz[ent] neued (11 vsz.)
 18. 19a Jo az eggiessegeben es szep bekesegebe[n] (7 vsz.)
 19. 19b–20a Adgi mar czendesseget (8 vsz.)
 20. 20a Tsak te ben[n]jed Vra[m] I[ste]n uagio[n] bisodal-munk (5 vsz.)
 21. 20b–21a Halgasd megh mostan Fel[seges] Isten (9 vsz.)
 22. 21a–22a Diczertessel Atia I[ste]n menni egbe[n] (13 vsz.)
 23. 22a–23a Serkeni fel en lelköm (10 vsz.)
 24. 23a–23b Forrasra ki uiszem feiem (13 vsz.)
 25. 23b–24b Az Izraelnek nepe rege[n]ten (10 vsz.)
 26. 24b Tsak te hozzad sz[ent] Atia[n]k mi kialtu[n]k (1 vsz.)

A másoló itt abbahagyta az írást. Bár van díszes kezdőbetűje az utolsó versnek is, csak az első versszak készült el. A lap nincs kitöltve: bőségesen van hely ezen az oldalon egy vagy két versszak számára.

A következő oldalon (25a) más tintával írt szöveget olvasunk, ugyanattól a kéztől, amely a kötet elején található bibliai idézetet vetette papírra:

Apoc. 20. 3. És látek szekeket, es le ülének azokra es itelet adatek azok[na]k: es azok lelkeit, a'kiknek fejeket vötték az Jesus bizonyság tételiert, es az Isten ugeiert, es az kik nem imatták az fene vadot sem annak képét, se nem vötték annak bélyegit, az ő homlokokra vagy kezekre, és élének és országlának az Xtussal ezer esztendeigh. Az töb halottak ne[m] éltek, mig be ne[m] telnek az ezer esztendőök. Ez az első fel tamadás.

Öt teljesen üres levél következik, majd az utolsó levél *a* oldalán ezeket a sorokat találjuk, ugyanannak a kéznek az írásával, amelytől az Epiktetosz-idézetek származnak:

Röuid it az gyönyörwsegh,
De örök az keserwsegh.
Hamar el fogy az faratsagh
De megh marad az boldogsagh.
Igön sokan hiuattatnak,
De keuesen ualasztatnak
minnyaia[n] iutalmaztatnak.

Ugyanezen az oldalon olvashatjuk a következő verset is:

Az gyönyörwsegh tart csak
 kis korigh
Az gyötrö kin marad
 mindenkorigh
Sz[ent] Atya ez uilagh diczösege
 igy mulik.

A *b* oldalon az énekek írójának jegyzetei vannak: Laudate D[omi]n[u]m om[n]es gentes – Pal Ap[ostoll] a'Galatia belieket balgata-gok[na]k eszteleneknek mo[n]gia Cap. 3. 1. azt mo[n]gia hogi w ollian mint az Galatia beliek.

Majd néhány rövid latin bibliai idézettel véget érnek a bejegyzések. Egy-egy Vulgata- és egy Erasmus-féle szöveget hasonlít még össze: qui creavit illu[m]: Vulgata qui condidit ipsu[m] Eras[mus]. principium qui et loquor uobis Vulgata: Id quod a principio dico uobis Inprimis qui et loquor uobis Erasmus.

* * *

A következő adatok nyújtanak segítséget, hogy a kötet sorsát némiképp végig tudjuk kísélni, hogy a könyvecske eredetét föltárhas-suk: 1530 – a nyomtatvány megjelenése; 1629 – Stephanus Cassai ex libris-e; a kötéstáblán látható ST KA betűk, amelyeknek feloldása minden bizonnyal *Stephanus Kassai*: 1732 – ekkor írják be a könyvet a hajdani pécsi jezsuita kollégium könyvtárának jegyzékébe. – Jelenleg a győri Bencés Rendház könyvtárának tulajdona.

A győri bencés könyvtár anyagának legértékesebb része az az anyag, amely az 1627-ben alapított győri jezsuita kollégium könyvtárát alkotta. A 266 oldalas *Catalogus librorum bibliothecae Collegii a Jaurinensis Societatis Jesu* nyomán megállapíthatjuk, hogy a könyvtárban jelenleg őrzött győri jezsuita anyag az egykori virágzó kollégium könyveinek csak töredéke, mintegy a harmada.

A jezsuita rendet Mária Terézia 1773-ban feloszlatta: megszűnt a győri kollégium is. A jezsuita intézet jogutóda a győri Királyi Akadémia lett, amely 1785-ben Győről Pécsre költözött át. A tanári kar az áttelepüléskor azt kérte, hogy magukkal vihessék az előadáshoz szükséges könyveket. Ekkor indult meg a gazdag győri jezsuita könyvtár anyagának szétszóródása. „Győr megye rendjei 1790. március 1–2–3-án tartott ülésükön a többi között tiltakoztak az ellen, hogy a jezsuiták könyvtára Pestre kerüljön. Tiltakozásukat azzal okolták meg, hogy sürgetni fogják az akadémiának Győrre való visszahozását s azon esetben a győri akadémia tanárainak is szükségük lesz a könyvtárra.”¹

A rendek kívánsága teljesült, és „az akadémiának Győrre költözésekor vele jöttek az összes akadémiai jegyzőkönyvek, az összes akadémiai ügyiratok.”² A tanárok magukkal hozták a Győről Pécsre szállított könyveket. Nagyon valószínű, hogy ezzel az anyaggal együtt került Győrbe, a volt jezsuita könyvtárba a pécsi jezsuiták könyvtárából is mintegy száz kötet. Ekkor juthatott a könyvtár birtokába ez az Erasmus-féle *Novum Testamentum* is.

A következő kérdés: hogyan juthatott a pécsi jezsuitákhoz ez a kéziratos anyagot is tartalmazó könyvecske? A kézirat jezsuita eredetét első pillantásra kizárhatjuk. Epiktetoszt idézhetne talán egy filozófiával foglalkozó jezsuita szerzetes – bár az epiktetoszi szöveg is határozottan másfelé vezet minket, ha a kézirat valamennyi részletét összefüggésükben vizsgáljuk, nem a jezsuitákhoz. Az Ámosz prófétaól vett idézet világosan kijelöli a tágabb ideológiai környezetet: „éhséget bocsátok a földre, nem a kenyér éhségit, sem a víz szomnyuságát, hanem *az Úr igéje hallásának*.” Az igének, az Úr igéjének ilyen hangsúlyozása kifejezetten protestáns gondolkodásra vall, az idézet Károli Gáspár bibliafordításából való. Jezuista tulajdonos vagy másoló föltétlenül Káldi szövegét használta volna, nem pedig az ideológiai ellenfél bibliáját.

Maga az énekgyűjtemény is kimondottan protestáns jellegű. Az énekek többsége, amint később majd részletesebben is ki fogjuk

mutatni, XVI. századi, széltében elterjedt protestáns énekanyag, a magyarországi reformáció énekeskönyveinek törzsanyagához tartozó ének. Jónéhány pedig szinte teljesen egyezik az ismert unitárius énekeskönyvek darabjaival. Csak unitárius forrásból ismerjük az énekgyűjtemény 6., 13., 18. és 20. énekét.

Epiktetosz unitárius körökben népszerű volt – ugyanebbe a környezetbe vezetnek minket tehát az Epiktetosz-idézetek is. Epiktetosz Enchiridionjának latin fordítását az unitárius Christian Francken rendezte sajtó alá Kolozsvárott 1585-ben.³ Magyarra való átültetését is unitárius végezte, a zoltárfordító Thordai János 1626–36 között.⁴

Hogy a gyűjtemény unitárius környezetben készült, további bizonyítékokra már nem is szorulna: elegendő önmagában az a tény is, hogy vannak benne olyan énekek, amelyeket csak unitárius énekeskönyvekből ismerünk. Tovább árnyalhatjuk azonban a képet, ha figyelmet fordítunk az utolsó levél versére: „Igön sokan hiuattatnak, de keuesen ualasztatnak, minnyaiian iutalmaztatnak.” Ilyen predestináció-ellenes kijelentés, amely ráadásul kissé origenista ízű is (apokatasztaszisz panton!) csak unitárius körökben képzelhető el a XVII. század elején Magyarországon.⁵

Az is az unitárius környezet mellett szól, hogy ez a gyűjtemény éppen egy Erasmus-féle *Novum Testamentum*hoz van fűzve.

„Hazánkban az evangéliumi egyházak az alapvetés korában idegenkedtek Erasmustól, mert nem a reformáció egyik előkészítőjét, hanem az antitrinitárius eretnecség atyját és útegyengetőjét látták benne.”⁶ Erasmus szövegkritikai megfontolások alapján kihagyja az ún. „Comma Joanneum”-ot (1Jn 5,7), mely a Szentháromság három személyét összefoglalva említi. Az antitrinitáriusoknak Erasmus nem mond ezzel újat, de tekintélye, szövegkritikai eredményei komoly támaszt jelentenek számukra.⁷

A kört tehát leszűkítettük, kizártuk a kézirat nem-unitárius, ortodox protestáns eredetének lehetőségét is. Továbbra is nyitva marad azonban a kérdés: hogyan került ez az unitárius környezetben készült, minden bizonnyal unitárius másoló által írt énekgyűjtemény éppen a pécsi jezsuita kollégium könyvtárába?

A XVI–XVII. században Baranyában virágzó unitárius közösségek léteztek. „A török viszonylagos jóindulatát kihasználva – írja Révész egyháztörténetében – mind erősebben megvetették lábukat különösen Baranyában, ahol Pécssett, egy kis római katolikus töredéket nem számítva, a magyarság zöme, a város vezetőivel együtt, állhata-

tosan vallotta az unitárius hitet két kiváló és úgyesen vitatkozó lelkipásztorukkal, Jászberényi Györggyel és Válaszuti Györggyel az élükön.⁸ Tolnában már 1570 előtt megjelentek, de pár év alatt a hódoltság többi dunántúli vármegyéire is kiterjesztették tevékenységüket.⁹

Kiemelkedő eseménye volt a trinitáriusok és antitrinitáriusok harcának a pécsi hitvita. „A pécsi hitvita után számbavehető harc nem is volt többé a Dunán-tul trinitáriusok és antitrinitáriusok között... a reformátusság csak a további unitárius terjeszkedésnek állott ellene szervezeten és sikeresen, de az unitárius gyülekezetek itt is fennmaradtak az egész XVII. század folyamán, s csak az erőszkos rekatolizáció söpörte el őket a Lipót-korszak legvégén.”¹⁰

Kötetünk ex libris-e 1629-ből való. Érdekes adatot említ Senyei István győri püspök: „Pécsett 1629-ben csak 30–40 háznép katolikus, az arianusok és törökök mintegy 1000-re menő háznépével szemben.”¹¹

A katolikus vallás ez idő tájt szinte teljesen háttérbe szorult.¹² Az unitáriusok vallási és szellemi élete pedig meglehetősen eleven lehetett: erre a következtetésre jut Kanyaró Ferenc a baranyai templomokban az Istenről és a Jézusról szóló vallástétel után elmondani szokott könyörgésből, valamint a pécsi disputa szelleméből. Uzoni Fosztó még pécsi unitárius gimnáziumról is tud.¹³ Katolikus részről a jezsuiták igyekeztek megfékezni az unitárius szellemet. A XVII. században Baranyában működő jezsuiták is csak iskoláik fenntartásával tudták ellensúlyozni a prédikátorok hatását.¹⁴

A pécsi jezsuiták roppant energiával térítették katolikus hitre a pécsi-baranyai unitáriusokat. Tömeges megtérésekről, illetve térítésekről vannak feljegyzések. Az utolsó áttérésekről 1725-ből és 1726-ból származó adatok szólnak; ezzel az unitárius vallás Pécsett és vidékén gyakorlatilag megszűnt létezni.¹⁵

Honnan került tehát a könyvecske a pécsi jezsuitákhoz? Lehetne talán baranyai környezetből. Ebben az esetben rendkívül érdekes emléke volna ez a baranyai-pécsi unitárius vallási életnek, mert az energikus ellenreformáció szinte minden emléket megsemmisített. W. Jankovich Miklós Válaszuti György pécsi prédikátor kéziratáról „mint a pécsi elenyészett Unitária Ecclesiának ne talán egyetlen egy fennmaradott emléké”-ről beszél.¹⁶

Még nem zártuk ki a kötet pécsi-baranyai eredetét. Hogy erről a területről származnék, pozitíve bizonyítani nem tudjuk. Vannak azonban olyan tények, amelyek más konklúzióra vezetnek majd minket.

Az 1629-ből származó *Ex libris Stephani Cassaij permutatus a Michaele Makai*o bejegyzés arra indít, hogy kiszélesítsük a kört. Ebben a korban még megvan a családneveknek a konkrét jelentésük. Makaius = Makai. Voltak-e unitáriusok Makó környékén?

Basilius Istvánék „1570 tavaszán indulhattak a Körös–Maros közé. Az itteni református esperességnek 1567-ben Makó, 1569 óta Békés volt a fő helye... Békésről Vásárhelyre, innen Makóra mennek. Makóról a nép... szintúgy elűzi lelkészét, mint Belényesről. Thordai Máté marad ottan”.¹⁷ „Legmélyebb gyökeret *Makónak környékén* vert az új hit...”¹⁸ – „A virágzó várost 1596-ban borzalmas csapás érte. A török-tatár rablóhadak teljesen elpusztították. Porrá égett ott minden... Elégett a templom, a papilak, a városháza; s ezekkel együtt ott pusztult el a városi és egyházi levéltár...” Makó 1603-ban kezdett újra épülni.¹⁹

Bár nem elképzelhetetlen, hogy a könyvecske átvészelt volna ezt a katasztrófát, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy ebben az időben makói gazdája lett volna. 1596 tavaszán, Makó pusztulásakor az unitárius pap, Thordai Máté Erdélybe menekült. Bizonyos, hogy nem került többé vissza Makóra. A lakosság is szerteszét futott. Makón a virágzó unitárius élet megszűnt.²⁰

Vannak adatok arról, hogy alföldi városokból, kivált Makóról, sok jó unitárius telepedett le Kolozsvárott, Vásárhelyt és más erdélyi városokban.²¹

Makai Mihály valószínű Erdélyben élt. Erdélyi írásokban gyakran találkozunk a *Makai* családnévvvel. Egy 1631-ből való megjegyzés Kemény János erdélyi fejedelem önéletírásából: „egyebek is jeles jó embereim élnek vala még akkor Fogarasföldén és városában: Jancsó Pál, Kalyi Pál, Komáromi András, *Makai* Sámuel... jeles, böcsületes vitéz emberek...”.²² A Makaiak között unitárius lelkész is van, sőt a könyv értékét kiválóan ismerő nyomdász is: *Makai Nyirő János*, Makai István unitárius kollégiumi lektor, a későbbi kolozsvári unitárius lelkész testvéröccse, Makai István fia. Bátyja születési éve hozzávetőlegesen 1590-re tehető; ő maga 1592–95 között született. 1612 után Bártfán kívül Csehországban, Prágában, Lengyelországban, Sziléziában és Németországban járt.²³ Lehetséges, hogy a Makaiak és a Thordaiak között rokoni kapcsolat is volt.²⁴ (Az énekek között van Thordai-zsoltár is, 1629-ben!)

Erdély az unitáriusok számára igazi hazát jelentett. A fejedelem-ség biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot, rendelkeztek

minden anyagi és szellemi feltétellel, amely az eleven vallási élethez szükséges volt. Makai Mihályt ebben a környezetben kell elképzelnünk.²⁵

A bejegyzés tanúsága szerint a könyv másik tulajdonosa *Kassai István*. Feltevésünk szerint nem lehetett azonos azzal a Kassai Istvánnal, aki egy 1656-ból származó említés szerint a kassai tanácsban szerepelt. (...die 3 Martii anno 1656 mindjárt cassai főbíró uram ő kegyelme és az nemestanács becsületes tanácsbeli négy atyjokfiát, úgymint az nemzetes és becsületes Kroner György, Hangodi Benedek, Márkus Mihály és Cassai István uramékat ő kegyelmeket bocsátottak magok közül azon Barchai háznak épületét meglátni és megbecsülni...²⁶)

Mivel egyre több motívum Erdélyhez kapcsolja a könyvecskét, Erdélyben keressük Kassai Istvánunkat. Valószínű azonos lehet azzal a Kassai Istvánnal, akinek nevével a XVII. század első harmadában gyakran találkozunk az erdélyi fejedelmi udvarban, különféle tárgyalásokkal, hivatalos ügyekkel kapcsolatban. 1621-ben Nikolsburgban „Erdély és a magyarok érdekeit még Sándor János, *Kassai István* és Frater István tartották szemmel”.²⁷ Tárgyal Ferdinánd Bethlenhez küldött követeivel.²⁸ Neve szerepel a híres 1638-i dési compánatióval kapcsolatban is.²⁹

A hűvös tényeken túlmenően Kemény János fejedelem önéletírásának egyes lapjairól kirajzolódik előttünk Kassai István alakja, jelleme. „Követek esmét Károlyi Mihály, Mikó Ferenc, *Kassai István*...” 1626-ban. „Kassai István... az fejedelemnek leghitelesb, belsőbb tanácsa vala...” 1637-ben. 1643-ban pedig „Kassai István... köszvényben feküdvén, nem jöhet vala az udvarhoz...”.³⁰ A következő évben meghal.

Néhány mondat jelleméről ugyancsak Kemény János fejedelem önéletírásából: „Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen az jurisprudentiában... ez az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala, de igen gonoszlelkű ember vala, és az ő elméje s a fejedelemnek arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomorítatnak, károsítatnak vala meg, törvének színe alatt... Levén egy kassai erszénycsináló embernek gyermeke, csak ez deák-ság és prókátorság után promoveáltatott volt, mint szintén Bethlen Gábor idejében is egy Pécsi Simon cancellárius...”³¹

Fösvény, mogorva, de a tudományokban járatos ember. Elképzelhető az ő kezében ez az akkortájt is minden valószínűség szerint értéket jelentő *Novum Testamentum*.

Némi bonyodalmat okoz a possesszorok kérdésében az „*Ex libris Stephani Cassaij permutatus a Michaeli Makaio*” bejegyzés. Ki volt az első tulajdonos? Hogyan kell értelmeznünk ezt a latin kijelentést? S vajon tényleg azonosítható-e az erdélyi nemesúr Kassai István azzal a possesszorral, akinek családnevét *C*-vel jegyezték be a könyvbe?

Először is megállapíthatjuk, hogy Kassai István, az erdélyi fejedelmi kancellária főemberének írása nem azonos azzal az írással, amit kötetünkben találunk.³² Az is tény, hogy Kassai nevének aláírásakor mindig a *K* kezdőbetűt használja, latinos aláírásaiban is.³³ Ennek ellenére ismerünk iratokat, amelyekben *C*-vel írják a nevét.³⁴ Legfontosabb talán azonban mégis az a tény, hogy a kötéstáblába nyomott betűk, bár latinos formában tanúskodnak tulajdonosukról, mégis megfelelnek Kassai aláírási gyakorlatának: *ST KA*.

Ha helyes a feltételezésünk, hogy Kassai István az erdélyi fejedelmi udvar embere, különösebb problémát nem okozhat, hogy miért nem saját kezeírását olvashatjuk a toldalékban. Közismert a XVI–XVII. század tollforgató deákjainak a szerepe. Nemcsak főhivatalokban találkozunk velük, hanem kisebb méltóságok mellett is. Írathatta Kassai énekgyűjteményét – ha valóban ő íratta – valamilyik deákjával újonnan kötetett *Novum Testamentum*ának üres lapjaira.

De még mindig nem válaszoltunk a kérdésre: ki volt az előző tulajdonos, Kassai István-e, avagy Makai Mihály, akiről szinte semmit sem tudunk, legföljebb csak sejtéseink vannak? Kétféleképpen értelmezhetjük a latin szerkezetet. Az első és nyelvtani szabályoknak megfelelőbb magyarázat szerint Kassai István könyvei közül vásárolta a kötetet Makai Mihály.

Háromféle írás- és helyesírástípust fedezhetünk fel a kéziratban. A legfiatalabbnak az Ámosz prófétától és az Apokalipszisből vett idézetek írása tűnik, majd a latin Epiktetosz-részletek és a két magyar nyelvű epigramma írója következik. Legarchaikusabb pedig az énekes törzsanyag és az utolsó oldalon található néhány jegyzet írása. (A két utóbbira néhány példa: *igi-így*; *giwleltem-gyönyörwsegh*; *mindniaian-minnyaiain*; *elfogiatkoztak- el fogy*; *Atia-Atya*. – A párokban az első az énekes anyagból vett példa, a második az epigramma írásából való.)

Az *Ex libris Stephani Cassaij...* bejegyzés ugyanattól a kéztől származik, mint az epigrammák írása. De ugyanezt az írástípust találjuk a címlapon is! A toldalék, mint már említettük, szervesen beilleszkedik a kötésbe, nem később került a könyvhöz, mint maga a kötés. A kötéstáblán pedig ott van a ST. KA. possesszor-jelzés. Nem valószínű, hogy a tehető Kassai Istvánnál címlap nélkül hányódott volna egy ilyen értékes könyv, és nem valószínű, hogy azért kötötte bele Kassai a könyvbe az üres lapokat, hogy kerüljön rá szöveg az ő elképzelése szerint. Úgy véljük tehát, hogy Kassai István környezetében készült mind a címlap, mind az *ex libris* 1629-ben, mind pedig az énekszövegeket tartalmazó toldalékot követő két rövid vers. És természetesen nem készülhetett később maga az énekgyűjtemény sem.

Ha tévesnek is bizonyulna töprengésünk a tulajdonosok egymásutánját illetően, az énekgyűjtemény korát ettől függetlenül megközelítő pontossággal meg tudjuk állapítani.

Aki az énekeket írta, aprólékos, gondos munkát végzett. Valamennyi ének kezdőbetűjét vonalas díszítésekkel látta el. Díszítőkédvőről tanúskodik az is, hogy a fekete tinta mellett pirosat is használt: néhol minden versszak egész első sorát pirossal írta, néhol csak a kezdőbetűket. Előfordul az is, hogy felváltva hol piros, hol fekete ugyanabban az énekekben a versszakok kezdőbetűje. Ez a szemmel láthatóan aprólékos műgonddal készült kis gyűjtemény csonka. Az utolsó énekből csupán egy versszak készült el, jöllehet ez az ének is díszes kezdőbetűvel indul. Az énekeket a lap szélén meghúzott egyszerű vonalas keret veszi körül. A befejezetlenséget az is mutatja, hogy elkészült a keret a csonka és a következő oldalon is: nyilván megvolt a másolóban a szándék, hogy tovább dolgozik.

Véleményünk szerint az énekgyűjtemény nem lehet későbbi 1629-nél, és elképzelhető, hogy az 1629-es *ex libris* tulajdonosát megelőző possesszor állította össze. Befejezetlenül került az új tulajdonos birtokába. Nem sokkal készülhetett azonban 1629 előtt: ezt alátámasztja az a tény, hogy találunk az énekek között egy Thordai zsoldárt is. A gyűjtemény 18. darabja a 19a levélen Thordai János 133. zsoldára: „Jo az eggiessegen...”, Thordai zsoldárfordítása pedig 1627-ben készült el.³⁵ Ha a zsoldárkönyvnek ez a darabja nem készült el Thordai fordításában 1627 előtt, semmiképpen sem készülhetett ennél korábban gyűjteményünk sem.

Eddigi vizsgálódásainkhoz néhány nyelvészeti jellegűt is hozzáfűzhetünk. Milyen eredményre jutunk, ha szemügyre vesszük a kézirat helyesírását? Elsősorban az énekszövegek írását vizsgáljuk. Mivel nem nyelvészeti tanulmányt írunk, a függelékben meg kellett elégednünk az énekszövegek olyan átírásával, amely a másoló által használt hangjelölési rendszert csak részben tükrözi. (Írástechnikai nehézségek miatt ezt a megoldást kellett választanunk.) – Minden elemre kiterjedő vizsgálat helyett csupán néhány kritikus hang jelölését nézzük meg.

A *v* hang jelölésére az egyöntetű *v*-s gyakorlat a XVII. században alakult ki. Másolónk a *v* jelölésére legtöbbször *u* betűt használ: *sziueinket*, *buual*, *teueliogiwnk* stb. – Szó elején ismeri a *u*-t abban az esetben, ha nagy kezdőbetűt használ: *Vilagosságoknak*; *egyébként: ued*, *ualhassuk* stb.³⁶

A XVI. században, a század végén a *de*ák tollán formálódó nyelvváltozatban kialakul az *ö*, *ō* hang *eo* betűkapcsolattal való írása.³⁷ A XVII. századra eltűnik az *ew*, *eo* és kialakul az *ö* használata, de még mindig gyakoribb az *eo*.³⁸ Másolónk gyakorlatában az *ō* hang jelölésére a következő megoldásokat találjuk: *melitöl*, *szömeimet*, *nieluönket* stb; *lelkeodnek*, *feol* stb; *teömleczbel*, *eörök* stb.

A XVI. század második felében az *ü* hang egyre gyakoribb jele a *w*.³⁹ A XVII. századra eltűnik az *ü* értékű *w*; kialakul, sőt túlsúlyra jut az *ü*-féle betű használata.⁴⁰ Kéziratunk ennek a hangnak a jelölésére nagy következetességgel használja az *w*, *ŵ* betűt: *teueliogiwnk*, *fegiuertwl*, *kw*, *w*, *giwleközetedet* stb.

Ez a néhány helyesírási példa is alátámasztja eddigi véleményünket a kézirat keletkezésének idejéről. Lássuk mármost, milyen segítséget kapunk, ha a szöveget nyelvjárástörténeti szempontból is vizsgálat tárgyává tesszük?

Természetes, hogy a gyűjteményt nem tekinthetjük függetlennek a forrásoktól nyelvhasználat szempontjából sem. De a másoló saját nyelvhasználatát – tudatosan vagy szándéktalanul – áttetszik a szövegen. A következő fejezet részletesen foglalkozik a *toldalék* forrásaival: az ottani eredményeinket kell most elővételeznünk. Másolónk több helyről válogatja össze az énekeket, sőt lejegyzett olyan énekeket is, amelyeket más forrásokból nem ismerünk. Az *sincs* kizárva, hogy Balassi Bálint Kegielmes Isten kinek kezében életemet attam kezdetű versét nem írott forrásból, hanem emlékezetből, az élő énekes hagyománynak megfelelően vetette papírra. Másolónk kilétére, a gyűjtemény keletkezésének helyére leginkább azok a nyelvi jelen-

ségek vallanak, amelyek eltérnek az ismert forrásokban rögzített változatoktól. Ezért most elsősorban azokkal a tényekkel foglalkozunk, amelyekben a másoló nyelvhasználata különbözik az ismert szövegektől, azonkívül azokkal a sajátosságokkal, amelyek a más forrásokból nem ismert énekekben találhatóak. Ismét csak néhány jelenség bemutatására vállalkozhatunk, a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül.

Találunk ö-ző alakokat. Ez a tény azonban nem nyújt segítséget a lokalizációhoz, mert a XVI–XVII. századi nyelvemlékeinkben divat a ö-zés, és nem ö-ző nyelvjárású íróink is gyakran élnek vele.⁴¹

nömessegem, tönnön, teöleönk, tömleczbél, röndök;
emleközzel, esedözwnk, ielön, igieközék, teueliögiwnk,
uetök;
eletöm, epwletödet (de: giwleközetedet), lelköm, lelkönkre,
lelkök, giermeksegömtwl, Ierusalemöt, Istensegeödet;
szegeött, kezdöt stb.

Az i-ü szembenállás, változás területén bizonytalanságot tapasztalunk. Kis mértékben találunk labiális ü-zést, amely nyelvterületünk legkeletibb részein (székely, csángó) hatott a legerősebben. Szép számban találunk i-s változatokat. Nagyobb fokú i-zésről azonban nem beszélhetünk.⁴²

iduessegedet, diheskeödnek, diczesegre (de: dwczöited), fis-
telgeo, hitben, hitbel, idenek (de: wdet, wdeben), miuedet,
siuel, sziuwnkben (de: szwbél).

A legerősebben érvényesülő jelenség kéziratunkban az ö-nek e-hanggá történő delabializációja (vagy: az eredeti e megmaradása). A XVI. században mind a keleti, mind a nyugati nyelvjárásokban megfigyelhető ez a jelenség. Heltaitól idézhetünk ilyen alakokat: fö-
lette, ördeg, törédett, függet. – Erdélyben ma is élnek ilyen változa-
tok.⁴³

diczesegben, ele, eledben, eletek, ellensegeket, eretlensegh,
esmeretedet, feld, feldrel, feldet, fereszte, gietrelme, giwme-
lczet, köresztiének, köresztre, lel (de: löl), köniergeswnkben,
örek, örekke, örwillien, öremmel, örembel, temleczbén, twndekelliek, telti, teremteje, teremtedet, teredelmes, zeld.

Hogy megállapításunk pontosabb lehessen, szükség volna az egész nyelvi anyag részletes, minden jelenségre kiterjedő vizsgálatára. Bár hiányzik ez az átfogó elemzés, mégis főleg az utóbbi jelenség ily nagymértékű megléte alapján azt mondhatjuk, hogy Kassai István és Makai Mihály könyvének kéziratossal toldaléka erdélyi nyelvterületen készült.

Ha tehát így kizártuk a kézirat baranyai eredetét, választ kellene adni a már fölvetett kérdésre: hogyan került ez a könyv a pécsi jezsuiták könyvtárába? Nyitva kell hagynunk a kérdést, mert a könyvecske sorsáról bizonyítékok híján csak elképzeléseink vannak. Két útra gondolhatnánk. Vagy Erdélyből Baranyába áttelepült unitárius (prédikátor?) hozhatta magával a könyvet, vagy egy Erdélyt megjárt jezsuita révén juthatott Pécsre. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor a pécsi jezsuita lajstromba bejegyezték (1732-ben), a jezsuiták és az unitáriusok küzdelme már a múlté volt. A jezsuiták energikus térítő munkája már évekkel ezelőtt véget ért, ezért a kibékíthetetlen ellenség könyvtára számára is elsősorban becses könyvészeti érték lehetett ez az unitárius jellegű kéziratot is tartalmazó Erasmus-féle Újszövetség, nem pedig olyan eretnek írás, amelyet – az elmúlt évtizedek gyakorlata szerint – tűzre kellene vetni.

AZ ÉNEKANYAG FORRÁSAI

Protestáns énekanyaggal van dolgunk, s amint látni fogjuk, a szövegek unitárius változatok, átdolgozások. Első lépésünk: megvizsgáljuk, hogy gyűjteményünk énekei milyen nyomtatott forrásokban található meg (1600-ig).⁴⁴ Fő forrásul első tekintetre Huszár Gál 1573-ban nyomtatott énekeskönyve kínálkozik: A keresztyeni gyülekezetben való isteni diczeretek és imadsagok.⁴⁵ Kéziratos gyűjteményünk 10 éneke van meg ebben a kötetben. Ez az egyetlen énekeskönyv 1600-ig, amelyben a „Latod Isten szíueinket” kezdetű ének is megtalálható.⁴⁶

Bornemisza Péter Enekek három rendbe című 1582-i énekeskönyve ugyancsak ismeri kéziratunk 10 énekét.⁴⁷ Ebben az énekeskönyvben megtalálható a kéziratos gyűjtemény 20–22. darabja,⁴⁸ ellentétben a Huszár Gál-féle kötettel, amely nem ismeri a gyűjtemény 22. számú énekét (Diczertessel Atia Isten).

Figyelmet érdemel az 1593-i bártfai énekeskönyv is.⁴⁹ Szintén 10 énekünket olvashatjuk benne.

Megemlítjük még a Várad énekeskönyvet,⁵⁰ a Szegedi Gergely által megjobbított 1569-i debreceni kiadást,⁵¹ az 1570-i debreceni énekeskönyvet,⁵² az ugyancsak debreceni 1579-ben kiadott kötetet,⁵³ az 1586-i debreceni töredékes példányt,⁵⁴ valamint még az 1590-ben nyomtatott debreceni énekeskönyvet.⁵⁵

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaljuk kéziratunk és a nyomtatott énekeskönyvek anyagának egyezéseit. Az énekeskönyveket a Régi magyar nyomtatványok 1473–1600. számozása szerint jelöljük.

<i>Énekeskönyv</i>	222	264	276	353	429	513	582	640	713
1. Latod Isten				+					
2. Immaron az nap				+		+			+
3. Felseges Isten				+	+				+
4. Emlekezzel megh	prózai zsoltár								
5. Iteletet es	prózai zsoltár								
6. Vilagosságoknak									
7. Magasztalliuok					+			+	+
8. Könierögiönk				+		+		+	
9. Oh Izrael				+	+	+		+	+
10. Mennek feldnek									
11. Örök Isten	+	+	+	+	+	+		+	+
12. Lattia uilagh									
13. Siralmos iaij szoual									
14. Kegielmes Isten									
15. Fölseges Isten	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16. Jer emleközzwnk	+	+	+	+	+	+		+	+
17. Diczertessek Uram									
18. Jo az eggiessegeben									
19. Adgi mar czendesseget									
20. Tsak te benned Uram	+	+	+	+	+	+		+	+
21. Halgasd megh	+	+	+	+	+	+		+	+
22. Diczertessel Atia Isten						+			
23. Serkeni fel en lelköm									
24. Forrasra ki uiszem feiem									
25. Az Izraelnek nepe				+		+		+	+
26. Tsak te hozzad Szent Atiánk									

Három énekeskönyv tűnik ki tehát: Huszár Gálé, Bornemisza Péteré és az 1593-i bártfai. A forrás felgöngyölésében segítséget kapunk, ha összehasonlítjuk, mennyire egyezik meg illetve tér el kéziratunk énekeinek sorrendje a nyomtatott énekeskönyvek énekkönyvével. A továbbiakban már csak az említett három nyomtatványra leszünk tekintettel.

<i>Énekeskönyvek</i>	353	513	713
1. Latod Isten	2. 31b-I.		
2. Immaron az nap	1. 5a-I.	9. 165b	1. 1
3. Felseges Isten	3. 68a -I.		10. 338
4. Emlekezzel megh			
5. Iteletet es			
6. Vilagosságoknak			
7. Magasztalliak	11. 319a-II.	1. 29b	5. 148
8. Könieregiwnk			
9. Oh Izrael	4. 111a-I.	2. 41a	8. 274
10. Mennek feldnek			
11. Örök Isten	7. 68a-II.	5. 110b	7. 231
12. Lattia uilagh			
13. Siralmos iajj szoual			
14. Kegielmes Isten			
15. Fölseges Isten	10. 85b-II.	8. 125b	4. 93
16. Jer emleközzwnk	8. 81a-II.	6. 121b	3. 90
17. Diczertessek Uram			
18. Jo az eggiessegeben			
19. Adgi mar czendesseget			
20. Tsak te benned Uram	5. 347a-I.	3. 52b	6. 171
21. Halgasd megh	6. 19a-II.	4. 68a	2. 88
22. Diczertessel Atia Isten		10. 256b	
23. Serkeni fel en lelköm			
24. Forrasra ki uiszem feiem			
25. Az Izraelnek nepe	9. 82b-II.	7. 122b	9. 304

Feltehető, hogy a másoló a forrást úgy használja, hogy elejétől kezdi lapozgatni, és a válogatásban – hacsak nem csoportosítja külön szempontok, témák szerint az anyagot – követi a forrásban található énekrendet. Ha megtetszik neki valamelyik ének, leírja, majd mindaddig lapoz tovább, amíg olyan éneket nem talál, amelyet leírásra érdemesnek ítél.

Ez a meg gondolás kizárja a 353-as jelzésű énekeskönyvet, Huszár Gál énekeskönyvét. A kézirat és a nyomtatvány sorrendi eltéréseiben nem találunk logikát. Váltakozva szerepel a kéziratban az énekeskönyv I. és II. része, és a lapszámok nem mutatnak fokozatos növekedést vagy csökkenést.

Ugyancsak kevés a valószínűsége, hogy a 713-as jelzésű énekeskönyv lett volna a forrás, mert megokolatlan sorrendi változtatásra lett volna szükség a 9. és a 11. ének másolásakor, hasonlóképpen a 20. és a 21. ének esetében.

Bornemisza Péter énekek három rendbe című énekeskönyve már komolyabban számításba jöhet. Bár a kéziratos gyűjtemény 2. éneke Bornemisza könyvének nem az elejétől való, a 7. énektől kezdve a 15–16. énekig fokozatos emelkedést tapasztalunk. (165b; – 29b–41a–110b; 152b; 121b) A 15–16. ének eltérő sorrendje a mi másolónk „szerkesztő tevékenységének” eredménye (vagy a közvetlen forrásé!) a forrás vagy források ellenére: a kérdéses két ének egymásutánja mind Huszár Gál, mind Bornemisza, mind pedig a bártfiai énekeskönyvében fordított.

A problémát – egyéb szövegkritikai megfontolásoktól függetlenül, amelyekre később még kitérünk – abban látjuk, hogy a 20. énektől kezdve a kéziratban új egység kezdődik: mintha a másoló-szerkesztő újra a kötet elejére lapozott volna (52b–68a–122b). A számolás emelkedik.

Természetesen nem tekinthetjük ezt az énekeskönyvet sem a Kassai István – Makai Mihály-féle gyűjtemény közvetlen forrásának. Forrása lehetett azonban egy olyan énekeskönyvnek, amely unitárius másolónk kezében már talán a közelebbi vagy esetleg a közvetlen forrás szerepét játszotta.

Feltétlenül meg kell vizsgálnunk a forrásokat kutatva a fennmaradt unitárius énekeskönyveket is. Ha helyes a véleményünk, hogy Kassai István énekgyűjteménye 1627–29 körül keletkezett, leginkább az Isteni dicséreték 1605–7 táján megjelent kiadására kell fordítanunk a figyelmünket. Ugyanennek az énekeskönyvnek következő kiadását sem szabad mellőznünk (1632).⁵⁶ Tekintetbe kell vennünk a Kolozsvárott 1623-ban kiadott „Imádságos és énekes... könyvetskét” is,⁵⁷ hiszen csonkán fennmaradt első kiadásában 9 ének jelenik meg először nyomtatásban, közöttük néhány ismeretlen is. És Balassitól is közöl énekeket.⁵⁸

Az 1605–7-ben kiadott Isteni dicséreték tartalmazza kéziratunk anyagából a legtöbbet: 12 éneket. Érdemes áttekinteni tehát a kézi-
rat és a nyomtatvány közös énekeinek a sorrendjét.

Sorrend a kéziratban	Lapszám a nyomtatványban
3.	XLIII–XLV
4.	LII–LIII
5.	LVII–LVIII
6.	110–111
8.	106–107
9.	176–178
15.	393–395
16.	384–386
20.	440–441
21.	474–476
25.	386–389
26.	438–440

Sorrendi problémák: a 6. és 8. ének sorrendjének felcserélése bizonyára a mi másolóink munkája. Beiktatja a 7. éneket, majd a főforráshoz visszatér, amelynek egy előző darabjával folytatja az írást. A 15–16. ének sorrendjéről már fentebb szóltunk: ez az eltérés is a másoló műve lehet. Az énekeskönyv-család valamennyi tagja egyöntetűen fordított sorrendet ismer. – A 21. ének után a ritkán előforduló Dicsértessél Atya Isten kezdetű éneket másolja le, majd két, ismeretlen forrásból merített darabot rögzít. Majd újra kézbe veszi a fő forrást, kiír belőle két éneket.

Az 1623-ban Kolozsvárott nyomtatott „Imadsagos és énekes... Könyvetske” a kézirat 19., 26., 22. és 17. énekét tartalmazza.⁹⁹ (Gyűjteményünk „rangját” mutatja ez a kis nyomtatvány: 30 darabot foglal a kiadó önálló kötetbe. Kassai–Makai gyűjteményének 26 darabja is jelentős igényt elégíthetett ki tehát: csaknem egy kis énekeskönyv terjedelmű válogatás a toldalék.)

A kézirat keletkezési idejének meghatározását segíti az 1632-i unitárius énekeskönyv anyagával való egybevetés. Ha rokonságot fedeznénk fel köztük, semmiképpen sem volna helytálló a kézirat elkészülésének évét 1629-ben megjelölni. Nézzük meg tehát, melyek az egyező énekek, és milyen sorrendi megfelelés tapasztalható:

A kézirat sorrendje

A nyomtatvány lapszámjai

3.	23
6.	121
8.	118
9.	529
15.	636
16.	381
20.	62
21.	355
25.	249
26.	61

Gyűjteményünk 18. és 19. éneke is megtalálható az 1632-i unitárius énekeskönyvben; Thordai zsoldára a 674., Balassis éneke pedig a 252. lapon.

A két énekeskönyv és a kézirat énekkrendjének összevetéséből világos, hogy a kézirat anyag elrendezése sokkal közelebb áll az 1605–7-i Isteni dicséretnekhez. A második kiadás énekei között többletként csupán a Jó az eggiessegen kezdetű Thordai-zsoldár a tulajdonképpeni többlet, mert az Adgi mar czendesseget kezdősorú Ballassi-vers megvolt az énekeskönyv korábbi változatában is a tartalomjegyzék tanúsága szerint az 560. lapon, de a ránkmaradt mindkét példány csonka, a szöveget nem tartalmazza.

Miután megállapítottuk tehát az unitárius énekeskönyv 1605–7-i változatával való rokonságát kéziratunknak, meg kell említenünk, hogy a gyűjteményben van még egy ének, amelynek szövege unitárius forrásból ismert. A már említett „Imádságos és énekes... könyvetske” 1700-i kiadásában⁶⁰ megvan Székel András éneke, amely a gyűjtemény énekei között a 13. Kezdősora: „Siralmos iaij szoual Istenömhez kialtok”. A kézirat azonban ennél az előfordulásnál mindenképpen lényegesen korábbi, ezért az ének szövegével részletesebben is foglalkozunk.

A nyomtatott énekeskönyvek nem ismerik a kézirat 12. énekét: ez Bogáti Fazekas zsoldára 1584 utánról (Lattia uilagh dolgat Isten).

A 14. vers Balassi Bálint istenes éneke: Kegielmes Isten kinek kezében eletemet attam. Ennek az éneknek, mint majd később részletesen foglalkozunk a kérdéssel, eddigi ismereteink szerint ez a legelső fennmaradt változata. Balassi költeményeinek bécsi kiadásából (1632) ismerjük,⁶¹ korábbi előfordulásáról nem tud az irodalomtörténet.

Kéziratos változatait is ismerjük a Latod Isten szíueinket, Felseges Isten mennek feldnek ura, Vilagosságoknak Szent Attia, Diczertesek Uram örek szent neued, Halgasd megh mostan felseges Isten, Adgi mar czendesseget, Diczertessel Atia Isten menni eghben, és a Tsak te hozzad Szent Atiánk mi kialtunk kezdetű éneknek.⁶² Ezek közül azonban csupán egyetlen ének nem fordul elő többször a korábbi nyomtatott énekeskönyvekben: a gyűjtemény 22. darabja, a Diczertessel Atia Isten menni eghben. Csak Bornemisza énekeskönyvében találjuk.⁶³

Három éneknek nem ismerjük a forrását. A 10. ének – Mennek feldnek diczöseges kiralia, a 23. – Serkeni fel en lelköm és a 24. ének – Forrasra ki uiszem feiem tudomásunk szerint másutt nem található, csak a Kassai István – Makai Mihály-féle kéziratostalálékban. Ezért ezek az énekek külön figyelmet érdemelnek.⁶⁴

* * *

Mindezek után megkíséreljük megállapítani, milyen forrása lehetett a másolónak, amikor elkészítette ezt a témák szerint nem rendezett, mégis egyes énekeskönyvek énekrendjét valamiképpen tükröző gyűjteményt, amelynek közismert darbjain kívül ismeretlen eredetű vagy korábbi forrásokból nem ismert énekei is vannak.

Mivel ennyire vegyes az énekek eredete, szinte teljesen ki van zárva annak a lehetősége, hogy a másoló egyetlen forrást használt volna. Az énekek jelentős csoportja megtalálható azonban az 1605–7-i Isteni dicséretekben. Meg kell vizsgálnunk, vajon használhatta-e a minden bizonnyal unitárius másoló ezt az unitárius énekeskönyvet forrásul? Szövegkritikai vizsgálatokat, összehasonlításokat kell végeznünk, hogy erre válaszolni tudjunk. Összehasonlítjuk tehát a kézirat szövegét az 1605–7-i Isteni dicséretes énekeinek szövegével, azonkívül egybevetjük szövegünket Bornemisza énekeskönyvének megfelelő darabjaival is, mert – amint az előzőekben kimutattuk – gyűjteményünk szerkezete rokonságot mutat ennek a közismert énekeskönyvnek a szerkezetével.

Immaron az nap fel iwuen. Gyűjteményünk énekei között sorrendben a második. Unitárius forrásokból nem ismerjük, Bornemisznál azonban már olvasható.⁶⁵ Másolónk vagy unitárius forrásból vehette át, vagy maga módosított a szövegen felfogásának megfelelően:

18–20. sor:

Diczösegh legien Atianak,
az w fianak altala,
ki minket az w szent lelkeuel
Vigasztallion minden wdeben.

A záróversszakot, a doxológiát idéztük, amely Bornemisza könyvében tiszta trinitárius megfogalmazású:

Es egyetlen egy Fianac
Szent Leleckel egyetembe
Egy bizony öröc Istennek.

Az ének tehát a megváltozott környezetben megváltozott szövegben él tovább.

Vilagosságoknak szent Attia. A hatodik ének a kéziratban. Csak unitárius énekeskönyvekből ismerjük.⁶⁶ Más forrásoktól csak annyi eltérést találunk, hogy a 24. sor *eltwnkben* szava elrontja a szótagszámot. Mindenütt a teljesebb *életünkben* változat olvasható.

Könieregiwnk mindnaian az Uristennek. Sorrendben a nyolcadik. Megvan Bornemisza énekeskönyvében és az Isteni dicséretnek első kiadásában is.⁶⁷ Ezeket az eltéréseket találjuk:

1. sor:

A kézirat: Könieregiwnk *mindnaian az Uristennek*
Bornemisza: ... az Istennek Szent Lelkenec
Isteni dicséretnek: ... Istennek *mi szent atyánknek*

Másolónk hitelveinek nem felelt meg a Bornemisza-féle változat. De miért tér el annyira egymástól a két unitárius variáns?

20. sor:

Kézirat: igednek... eggiesseget

Bornemisza: *hitednec*... egyesseget

Isteni dicséreték: *hitednek*

Lehet, hogy másolónk forrásában szintén a *hitednek* szó volt, csak a hasonló hangzású szóval tévedésből cserélte fel.

24. sor:

Kézirat: Engedgi igaz *hitben* ualo ki mulast...

Bornemisza: ...igaz hitben...

Isteni dicséreték: ...*hitből*...

A nyomtatott unitárius énekeskönyv eltérése szövegromlásra vall. Nehezebben érthető változat. Nem valószínű, hogy az ezt a változatot képviselő énekeskönyvvel lenne összefüggésben a Bornemisznál található variánssal megegyező kézirat.

25–28. sor:

Kézirat:

Dicertessel Felsegös Atia Uristen

Legien aldott az te neued minden ideben,

Maradgion megh szent lelkeöd az mi szivwnkben,

Hirdettedsz szent igedet mindenöt ez uilgban.

Bornemisza:

Dicertessel felseges Atya VR Isten,

legyen aldott az te neued Fiu VR Isten,

ezeckel egyetembe Szent Lelec Isten,

maradgyon az te aldasod az te bünös nepeden.

Isteni dicséreték: hiányzik!

A kézirat tartalmazza a záróversszakot, a nyomtatott unitárius énekeskönyvből teljesen hiányzik. A kifejezetten trinitárius tanítást magában foglaló doxológia lényeges változtatással él a kéziratban tovább. A Szentlélek és a Fiú említése semmilyen formában nem marad meg. A másoló (forrásának) antitrinitárius felfogásához nem férhet kétség. Mivel a nyomtatott unitárius énekeskönyvből ez a versszak hiányzik, semmiképpen sem lehetett ez az énekeskönyv a kézirat forrása. A kézirat ettől az énekeskönyvtől független unitárius

szöveghagyományról tanúskodik. Nem feltételezhetjük, hogy a másoló maga szerkesztette volna az unitárius szövegvariánsokat, hiszen a 26 ének egymásutánjában olyan logikát fedezhettünk fel, aminek az alapján megállapíthattuk a rokonságot az unitárius énekeskönyv 1605–7-i kiadásával. Olyan unitárius énekeskönyvvel lenne talán kapcsolatban a kézirat, amelyiktől esetleg a nyomtatott énekeskönyv is függ?

Ob Izrael szerető nepem. A 9. ének. Jóllehet Bornemisza szövegétől gyűjteményünk éneke sok helyen eltér, mégis érdekes egyezést találunk vele a 10. sorban, amely különbözik az Isteni dicséretetek szövegváltozatától!⁶⁸

9–10. sor:

Idegön Istenid kiuwlem
Ne legienek en *ellenem*

Bornemisza:

Idegen Istenid kiuölem
ne legyenec en *ellenem*

Isteni dicséretetek:

...én *előttem*

A többiekben szinte teljesen azonos a kézirat és az Isteni dicséretetek szövegével. Ismét egy szál: a másoló forrása az 1605–7-i énekeskönyv szövegét megelőző anyag lehetett.

34. sor:

Istened nyugodalmarol
Bornemisza: ugyanígy hozza;
Isteni dicséretetek:
Istenednek nyugodalmáról

Ugyanazt tapasztaljuk, mint az előbb: közelebb áll a kéziratos szöveg a Bornemisza-féle hagyományhoz.

65. sor:

Szent Vijaua ke kw tablara
Bornemisza:
Ket kö tablara szent vyaua

Az unitárius énekeskönyv is a Bornemiszáéval megegyező szórenddel közli a szöveget. Ugyanígy lehetett másolónk forrásában is; talán másolási hiba ez a fölcserélés.

Eörök Isten figielmezzel az en segitsegemre. A 11. ének. A régi protestáns énekeskönyvek állandó darabja; Bornemiszáénál is megtaláljuk.⁶⁹ Unitárius forrásaink nem ismerik, kéziratos szövegünk azonban unitárius módosításokról tanúskodik.

3. sor:

Aldot Isten oltalmaz megh szent fiadnak *altala*

Bornemisza:

Aldot Isten oltalmaz meg szent Fiadnac *neueben.*

14. sor:

kik szeretik *szent igedet* magasztaluan diczernek

Bornemisza:

kic szeretic *Szent Fiadot* magasztaluan diczeric.

22. sor:

Igi könierge az szent Daudid *sok ellensege ellen*

Bornemisza:

Igy könnyörge az Szent Daudid *Christus Vrunc kepeben*

Másolónk tehát vagy maga módosított a számára teológiai szempontból elfogadhatatlan eredetű, vagy már unitárius forrásra támaszkodott.

Fölseges Isten hozzad kialtunk nagi keserusegel. Sorrendben a 15. Ismét olyan változattal van dolgunk, amely – mint már többször is tapasztaltuk – az Isteni dicséreték szövegével szemben a Bornemisza-féle énekeskönyv szövegével hozza közelebbi rokonságra a kéziratot.⁷⁰

13. sor:

...te nalad uagion *kegiessegh* es nagi irgalmassagh

Bornemisza:

...tenalad vagyon *kedueseg* es nagy irgalmassag

Isteni dicséreték:

...*igassag*...

A következő sor, a 14., sajátos módosítást tartalmaz. Felfigyelhetünk rá, hogy másolónk forrása – vagy talán maga a másoló – sok esetben következetesen átírja azokat a kijelentéseket, amelyeknek tartalma lényegében így fogalmazható meg: az imádkozó ember kérését *Krisztusért* teljesítse az Isten. Következésképpen alkalmazza ezekben az esetekben az *-ért* toldalék helyett az által névutós variánst, amely lehetővé teszi számára, hogy más teológiai tartalmat fejezzon ki vele.

14. sor:

Es *Christus altal* bwnwnkbel szabadsagh

Bornemisza:

Christus Iesusert bününkből szabadsag

Isteni dicséreték: mint Bornemiszánál.

Ez az eltérés, amely mind Bornemisza, mind az Isteni dicséreték szövegétől különbözik, nem gyengíti eddigi feltételezésünket, hogy a kézirat egy olyan szövegre támaszkodik, amely az előbb említett két énekeskönyv között áll. Valószínűnek tartjuk, hogy a közvetlen forrásban is az *-ért* toldalékos alak szerepelhetett. Ezt azzal bizonyíthatjuk, hogy olyan szövegekben is megtaláljuk ezt a módosítást, amelyek nem olvashatók sem Bornemiszánál, sem pedig az unitárius énekeskönyvben. Előfordul például a gyűjtemény 14. énekében, Balassi Kegielmes Isten kezdetű versében is. Nincs kizárva tehát, hogy a mi másolónk reagált nagyon érzékenyen erre a teológiai problémára, s ezért ahol csak módja volt rá, elvégezte a sokszor nem túlságosan „költői” korrekciót az *által* névutóval.

Ier emleközzwnk körösztien nepek. A 16. ének. Bornemisza énekeskönyvében és az Isteni dicséreték 1605–7-i kiadásában is megtaláljuk.⁷¹

21. sor:

Aldot *az Isten* megh öriz teged

Bornemisza:

Aldott *Vr Jesus* meg öriz teged

Isteni dicséreték:

Aldott *Ur Isten*...

Bornemisza éneke unitárius változatban nem tűri meg Jézust az Istennek kijáró megőrző, fenntartó hatalomként. Tehát módosításra van szükség: Jézus helyett Istent ír. Az *ur* kéziratunkban nincs meg, helyére a határozott névelő – *az* – kerül, talán a forrástól is eltérően.

A 25. sor ismét alátámasztja tételünket: a két ismert nyomtatott énekeskönyv között lévő forrás feltételezését. Íme az eltérések:

25. sor:

Az nap az napon teged el nem *ront*

Bornemisza:

Az nap a' napon teged el nem *ront*

Isteni dicséretetek:

Az nap a napon teged el nem *bagy*.

A szöveg épen kerülhetett át a közös unitárius forrásba. A szövegromlás a következő lépésben történhetett, azon az ágon, amely a nyomtatott unitárius énekeskönyvünk felé vezet. Sértetlenül vette azonban át a hű forrásból kéziratunk másolója.

Diczertessek Uram örek szent neued. 17. énekünk. Nyomtatott egykorú forrásokból nem ismerjük. Megtalálható a Kuun-kódexben,⁷² a Komáromi énekeskönyvben⁷³ és Ács Mihály énekeskönyvében.⁷⁴ Később külön foglalkozunk az énekkel. Mostani összefüggésünkben csupán azt a tényt állapítjuk meg, hogy ebben az énekben is találunk másolónkra jellemző unitárius szellemű szövegváltoztatást. A fentebb már említett jelenséggel találkozunk: az *-ért* toldalékos alakokat módosítja.

43. sor:

Jesus Christus *altal*

Ezzel szemben a többi – nem unitárius környezetben készült – kézirat forrás a Kristus *Jesusert* alakot őrizte meg. Ugyanez látható a következő sorban is:

44. sor:

te szent fiad *altal*

A többi kéziratban így olvassuk: szerelmes *fiadert*. Tehát ha ez a jelenség tapasztalható olyan énekek esetében is, amelyek függetlenek az ismert unitárius szöveghagyománytól, joggal feltételezzük, hogy ez a változtatás nem másolónk közvetlen forrásában ment végbe, hanem maga alakította következetesen így a szövegeket.

Tsak te benned Uram Isten uagion bisodalmunk. A 20. ének. Szerepel Bornemisza énekeskönyvében, az Isteni dicséretekben úgyszintén.⁷⁵ Csak egyetlen szövegeltérést találunk, az előbb is említett átírást. Bornemisza szövege sértetlenül él tovább az Isteni dicséretekben is: tehát a közbülső állomás szövege sem lehetett más. Ezt a közbeeső szöveget alapul véve változik a Kassai–Makai gyűjteményben a szöveg – és a tanítás „tisztasága” alaposan romlott variánszt eredményez.

17–20. sor:

Ezt engedgied Atia Isten *te szent fiad által*
Az megh ualto *Vrunk által Jesus Christus által*
kit boczatal ez uilagra *bwnenkert halalra*
Es megh aldal mind eörekke minket *kedue által.*

Bornemisza (és az Isteni dicséretek):

Ezt engedgyed Atya Isten *az te Szent Fiadert,*
a' meg valto *mi Vrunkert az Jesus Christusert,*
kit bocyatal ez vilagra *halalra büniünkert,*
es meg aldal mint öröcke minket *ö kedueiert.*

A megváltozott rím miatt a 19. sor utolsó két szavát természetesen fel kell cserélnie a másolónak.

Halgasd megh mostan felseges Isten. A gyűjtemény 21. darabja. Refrénes ének, megvan Bornemisza könyvében is, hasonlóképpen az Isteni dicséretekben.⁷⁶

4. sor:

Mert teged uallunk kegies Atianknak
Christus Jesus által.

Bornemisza:

Mert teged vallunk... *az Christus Iesuserst.*

Isteni dicséretetek:

... *az Christus Jesusban.*

Másolónk végrehajtja a szokásos módosítást: *-ért* helyett *által*. Ettől eltér az unitárius nyomtatott énekeskönyv is. Mivel ez a módosítás minden alkalommal az *-ért* toldalék helyett áll, feltételeznünk kell, hogy ilyen változat – a Bornemiszáéval megegyező – állott a Bornemisza-féle énekeskönyv és az Isteni dicséretetek között helyet foglaló forrásban is.

7. sor:

kik mind *testünkben* es mind *lelkünkben*...

Bornemisza:

kik mind *lelkünkben* es *mi testünkben*...

Isteni dicséretetek:

szívünkben... *lelkünkben*

Az eredeti szórend megváltozik tehát. Először egyszerűen megcserélődik csupán a két szó – ez lehetett az Isteni dicséreteket és a kéziratot megelőző közös forrásban. Az énekeskönyv szövege pedig a forráshoz képest tovább romlik, amikor a *testünkben* helyett a *szívünkben* szó kerül bele a szövegbe.

11. sor:

szabadicz minket *minden gonosztul*

Bornemisza:

de segits minket minden időben

Isteni dicséretetek:

szabadics minket minden időben

Újra elágazó szövegfejlődésre kapunk bizonyítékot. Bornemisza szövegét a feltételezett közös forrás megváltoztatja: valószínű ennek a megváltoztatott szövegnek hű őrzője az unitárius énekeskönyv. A szokványos imaformula hatása lehet, hogy a kézirat *minden időben* helyett *minden gonosztul* formában tartalmazza az éneksort.

27. sor:
uigasztald sziuwnket
Bornemisza:
sziuünket vigasztallyad
Isteni dicséretetek: mint a kézirat.

Párhuzamosan változatlanul megmarad az a szöveg, amelyet egy közbeeső forrás szórendi módosítása alakított át. A következőkben újra találunk olyan megoldást, amely azonos mind a nyomtatott, mind a kéziratok unitárius szövegváltozatban, Bornemiszáétól azonban különbözik.

29. sor:
Sokszor mi lelkwnk *megh szomorodot...*
Bornemisza:
meg keseredic
Isteni dicséretetek:... *szomorodot...*

Az Isteni dicséretetek szövegéből kimarad az igekötő, de világos, hogy – közvetve vagy közvetlenül – a kézirattal azonos forrásra nyúlik vissza.

30. sor:
mert *ninczen* neki adigh batorsaga
Bornemisza:
mert *nintsen* neki...
Isteni dicséretetek:
mert *nints* ő neki...

34. sor:
hogi te uisellied minden *gondainkat*
Bornemisza:
hogi te visellyed minden *gondainkat*
Isteni dicséretetek: *dolgainkat*

Kéziratunk tehát ismét közelebb állónak tűnik a régebbi Bornemisza-féle szöveghez, mint az Isteni dicséretetek éneke! Semmiképpen sem készülhetett erről az énekeskönyvről a másolat.

A Bornemisznál meglévő doxológia mind a kéziratban, mind pedig a nyomtatványban hiányzik: elhagyhatta már a Bornemisztát közvetlenül követő unitárius forrás.

Dicertessel Atia Isten menni egben. Sorrendben a 22. helyen olvassuk. Amint a fejezet elején található táblázatból is kitűnik, ritkán szerepel a nyomtatott énekeskönyvekben. Unitárius nyomtatványokban sehol sem találjuk. Bornemisza kötetében megvan.⁷⁷ Kéziratunk komolyabb unitárius „beavatkozást” tükröz. Nem valószínű, hogy a mi másolónk költötte volna ilyen mértékben át a teológiailag nem elfogadható részeket, bár láttuk, hogy van bátorsága következetes átírásokra. A következő unitárius változtatásokat emeljük ki:

7. sor:

Christus által ualó nagi szerelmedert

Bornemisza:

az Iesus Christusnac ö erdemeyert

18. sor:

boczasd megh bwnemet *te szent neuedert*

Bornemisza:

boczasd meg vetkeimet szent Fiadert

20. sor:

kegyelmez megh *Atiai io uoltodert*

Bornemisza:

kegyelmezz meg *az Christus balalaert*

23. sor:

Te szent fiad *altal...*

Bornemisza:

az Christus Ieusert halgas meg engem

Az unitárius másoló legalaposabban a doxológiát írja át:

49–52. sor:

Dicertessel Felseges Atia Isten,
ki megh oltalmaztal engem mindenben
Szent lelkeddel uigasztali megh lelkemben,
aldhassalak ez felden eletemben.

Bornemisza:

Dicertessel felseges Atya Isten,
vele öszue te szent Fiu wr Isten,

es az vigasztalo szent Lelec Isten,
mind harman diczöseg öröcke, Amen.

Semmi kétség nem férhez ahhoz, hogy antitrinitárius másoló írta át a szöveget. Sokkal lényegesebb, alaposabb az átírás, mint amilyenekkel idáig találkoztunk, azonkívül a doxológia bizonyossága szerint költői érzeke is volt, amit nem mondhatunk el az *-ért* toldalékokat *által*-ra változtató személyéről. Mivel azonban ez a jelenség megtalálható ebben az énekben is, legalább két kéz munkáját különböztethetjük meg a szövegváltozat alapján. – Ezt az éneket, amely hiányzik az Isteni dicséretes első ránk maradt kiadásából, és amely megtalálható 1621-ben a Kuun-kódexben, tartalmaznia kellett a már többször feltételezett korábbi unitárius gyűjteménynek, amely megelőzte az első ismert nyomtatott unitárius énekeskönyvet, és forrása lehetett – közvetve vagy közvetlenül – Kassai István és Makai Mihály énekgyűjteménye nagy részének.

Az Izraelnek nepe regenten. 25. énekünk. Mindkét vizsgált énekeskönyvben olvasható.⁷⁸ Az Isteni dicséretes szövegétől különböző, de Bornemiszáéval megegyező variánst találunk:

30. sor:

megh szabaditoia lel te niomorult hiueídnek

Bornemisza:

es megh szabaditoia lül te nyomorult hiueídnek,

Isteni dicséretes: ... hivednek

* * *

A szövegek összevetésének eredményét így foglalhatjuk össze: viszonylag gyakran találkozunk olyan szövegrészekkel, amelyek közelebb állnak Bornemisza Péter Énekek három rendben című énekeskönyvének megfelelő részleteihez, mint az eddig legkorábbinak ismert, 1605–7-i unitárius Isteni dicséretes. Az énekek egymásutánjának elemzése alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az Isteni dicséretes című énekeskönyvnek ez a kiadása támaszkodott Bornemisza énekeskönyvére. A szövegkritikai vizsgálatok pedig egy olyan – talán nyomtatott – énekgyűjtemény létezésére engednek következtetni, amely az unitárius szellemű módosítások, átalakítások miatt mindenképpen később kellett hogy készüljön a Bornemisza-

féle énekeskönyvnél, de megelőzte az említett terjedelmes, szerkezetében azonban Bornemisza könyvével rokonságban levő nyomtatott énekeskönyvet. A Kassai–Makai-féle gyűjtemény anyaga is erre a feltételezett énekeskönyvre támaszkodik jórészt.

Énekeskönyveink összefüggését így ábrázolhatjuk:

Bornemisza: Énekek három rendbe – 1582

Elveszett, de kikövetkeztethető
unitárius gyűjtemény – ?

Isteni dicséretetek 1605

Kassai-Makai-féle toldalék 1629

Varga Imre a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi anyagának 4. kötetében a következőket írja: „Csak a XVI. század utolsó évtizedeiből vannak arra adatok, hogy az unitáriusok saját kiadású nyomtatott énekeskönyvet, illetőleg saját szerkesztésű liturgikus énekeskönyveket használtak. Ami a nyomtatványt illeti, erről Enyedi György egyik prédikációjából értesülünk, melyet feltehetőleg a 90-es években írt: Ám mostan az könyvnyomtató egynéhány szép dicséreteket külön kinyomtatott, az imátságokkal edgyütt, kikkel mostan szoktunk élni. Sokan vadnak az hallgatók közül, kik írást értenek, egy néhány pénzeket ne szánnják, vegyenek benne és velünk edgyütt énekeljenek és imátkozzanak az Urnak. – ... Szinte teljesen valószínűtlen – folytatja Varga –, hogy az unitáriusoknak már a XVI. század 90-es éveiben egy terjedelmesebb nyomtatott énekeskönyvük lett volna; inkább arra gondolhatunk, hogy az Enyedi által említett kis kötet a közkézen forgó református énekeskönyvekből kiszedegetett darabokat tartalmazta.”⁷⁹

Uzoni Fosztó szerint volt az Isteni dicséretetek ismert első kiadása (amelyről tudjuk, hogy 1605–7 körül készült) előtt „egy Dávid Ferenccs és segéd társai által rendszeresített gyűjtemény”.⁸⁰

Uzoni Fosztó közlését támasztja tehát alá kéziratos gyűjteményünk forrásainak elemzése. Arra vonatkozólag természetesen semmit sem mondhatunk, hogy vajon volt-e valamiféle köze ennek a kikövetkeztetett énekeskönyvnek Dávid Ferenchez. Azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy bővebb gyűjteménynek kellett lennie,

hiszen a kéziratban olvasható néhány ének egymásutánjából azt állapíthattuk meg, hogy hasonló szerkezete lehetett, mint az Isteni dicséreték első fennmaradt kiadásának. Nem teljesen valószínűtlen tehát, hogy a XVI. század utolsó éveiben volt már az unitáriusoknak terjedelmesebb nyomtatott énekeskönyvük.

AZ ÉNEKGYŰJTEMÉNY TEOLÓGIAI-IDEOLÓGIAI HÁTTERE

A protestantizmus szabadgondolkodói, racionalistái az antitrinitáriusok, későbbi nevükön unitáriusok.⁸¹ A Lexikon für Theologie und Kirche meghatározása szerint „die Unitarier haben nicht nur die wesenhafte Gottheit Jesu als widervernünftig abgelehnt, sondern auch das Vorherwissen Gottes, die ursprüngliche Heiligkeit des Menschen, die Notwendigkeit der Gnade, *den christlichen Charakter der Erlösung*, die Auferstehung des Fleisches und *die Ewigkeit der Hölle*.”⁸²

Ez a vallási-teológiai mozgalom a XVI. század második felében bontakozott ki, és leginkább Erdélyben, majd az Alföldön és Baranyában talált otthonra és számos követőre.⁸³

Az unitarizmus 1567-ből való hitvallásában a következőket olvasuk: „Hiszünk a mi Urunkban, a Jézus Krisztusban, *aki által* vannak mindenek 1Kor 8,6. Az Istennek ezt a fiát sem láthatatlan sem halhatatlan, sem mindenek felett való Istennek, sem olyannak, *akitől* vannak mindenek, vagy hogy valaha *magától való* Isten lett volna, nem mondjuk, hanem hogy Isten Istentől, világosság a világosságtól, igaz Isten az igaz Istentől, bölcs a bölcstől, halhatatlan a halhatatlantól”.⁸⁴

A Szentlélek a trinitáriusok szerint a Szentháromság harmadik személye. Az unitáriusok számára nem Isten, mert a szentírás nyíltan Istennek sehol nem mondja. Nem Isten, nem személy, nem individuum, hanem az Istennek lelke és Krisztusnak is lelke. *Erő, adomány, ajándék*, mellyel az Atya munkálkodik, amelyet ő is, a Fiú is ad.⁸⁵ Servet is hirdette, hogy a Szentlélek nem metafizikai lény, hanem Isten dispoziációs ereje és ajándéka, nem önmagában létező valami, hanem Isten mozgása, tevékenysége.⁸⁶ Dávid Ferenc szerint „a Szentlélek az Atyaistennek és a Fiúnak a lelke; az Atyától származik és a Fiú *által* adatik a híveknek... Jézus Krisztus nem önmagától való Isten, de az Atya egyenlővé tette őt magával és imádatni akarta; a világ teremtésében nem vett részt; *egyetlen közbenjáró és ítélő*”.⁸⁷

Mint minden szellemi mozgalomban, az unitárius tanításban és gyakorlatban is természetesen sokféle árnyalat van. A magyarországi antitrinitáriusok ideológiája nem egységes. A részletek elemzésébe természetesen nem bocsátkozhatunk, annyit azonban kéziratunk

feldolgozásához meg kell jegyeznünk, hogy „míg az erdélyi unitárius egyház a Krisztus istensége és imádása tana alapján konszolidálta magát, az alatt a magyarországi unitáriusok, élükön Karádi Pállal és Óvári Benedekkel, megmaradtak a Krisztus nemimádása mellett...”⁸⁸

Az egyházi „szervezet” fogalmát a Szentháromság-tagadók nem ismerték, egységesen irányított tanaik nem is lehettek. Ezért fordulhattak elő egészen lényeges különbségek a tanításban. Dávid Ferenc maga sem a legradikálisabb: „Az ún. tiszta unitarizmust a XVI. század nem ismerte, és Dávid Ferenc utolsó hitvallásában is ott találjuk: – vallom, hogy Jézus Krisztus, a megígért Messiás, az Istennek az idők teljességében megjelent fia, nem természet szerint, de hivatalánál, tiszténél fogva Isten”.⁸⁹

Egy vallási közösség ideológiáját általában híven tükrözik az istentiszteleti összejöveteleken elhangzó imádságok és énekek. Ezek a szövegek azonban általában konzervatívabbak, mint maga a tanítás: a hitviták szubtilis észornái csak jóval később hatnak az istentiszteleti éneklés gyakorlatára. A reformációnak hajtása az unitarizmus, természetes tehát, hogy az istentiszteleti gyakorlatban a reformáció magyarországi énekeskönyveire támaszkodtak: látszik ez a terjedelmében nem különösebben jelentős Kassai–Makai-féle todalék elemzéséből is. Unitárius szövegről lévén szó, elsősorban a szentháromságtani állásfoglalását kell megállapítanunk.

Az Isteni dicséretnek ismert első kiadásának törzsanyaga megegyezik a korábbi protestáns énekeskönyvekével. Az énekek átvétele nem jár mindig szükségképpen módosításokkal. Bőségesen vannak olyan Szentháromságra vonatkozó kijelentések, amelyek nem zavarják a hívőt: saját felfogását olvashatja bele a megfogalmazásba.

Közbenjáró Christusunk,
Atya Istennek Szent Fia,
Kerjed Szent Atyadat
Adgyon nekünk Szent Lelket,
Christus ül Atyának Menyben jobjara
és uralkodik.⁹⁰

Az Isteni dicséretben ott találjuk ezt a hitvalló éneket:

Hisszük az Istennek
vigasztalo szent Lelket,
hisszük az közönseges
keresztyeni gyulekezetet,
hisszük Christus *kedveert*
bűnnek bocsanatyat⁹¹

A szentháromsági személyek pusztá felsorolása önmagában még nem jelenti a trinitárius hitet. Krisztus Isten fia – s az éneklő, imádkozó hívő értheti úgy, hogy öröktől fogva az, de értheti úgy is, hogy nem természet szerint, hanem csak hivatalánál, tiszténél fogva Isten. A Szentlélek Isten Lelke – és nem szükséges feltétlenül kimondania az énekeknek, hogy ez a lélek pusztán erő, vigasztaló adomány-e, avagy Isten.

Kéziratunk ideológiai hátterét vizsgálva problémát jelent, hogy mi az, amit valóban az egyes énekek hátterének tekinthetünk, és mi az, aminek a jelenléte már csak a környezetet jelenti, amelyben az énekek éltek. Mivel nem egyetlen forrásból kerültek át a gyűjtemény egyes darabjai a kéziratba, nehéz megállapítani, mikor történt a szövegmódosulás. Nagyobb anyagból történt válogatás áll előttünk, s még ha csekély is viszonylag a kiemelt énekek száma, mégis jellemzőnek kell tartanunk a válogató felfogására nézve.

A másoló nézetét tükrözik azok a következetes módosítások, amelyek különböző forrásokból származó énekek szövegében is azonos módon történnek. Bizonytalan azonban, hogy a más unitárius forrásokban nem, egyéb helyeken mégis megtalálható énekek teológiai tartalmú szövegvariánsainak kialakításában mennyi szerepe volt gyűjteményünk másolójának, és mennyi a feltételezett közbülső állomásnak.

Tanulmányunk 30. oldalán idéztük már a más unitárius forrásból nem ismert, de Bornemisza énekeskönyvében meglevő *Immaron az nap fel iöuen* kezdetű ének doxológiáját. Az Atya, Fiú és Szentlélek Bornemisza ortodox felfogású énekeskönyvében „egy bizony örök Isten”. Az átírás származhatnék akár a mi másolónktól is, erre vall a záróversszak átírt második sorában ez a megoldás: „az w *fianak általa*”. Az *által* névutós variánsok következetes használatát a szövegösszehasonlítások során láttuk.

A *Könieregiwnk mindnaian az Uristennek* kezdetű ének 31. oldalon idézett doxológia-változata (amely a nyomtatott unitárius énekeskönyvből hiányzik) valószínű kéziratunk forrásának felfogását őrzi, amellyel másolónk is teljes mértékben egyetérthetett. Bornemisza szövegében kifejezetten Istennek mondja a Fiút és a Szentlelket: „*Fiu Vr Isten... Szent Lelec Isten...*”. A doxológia megváltoztatott utolsó sora: *hirdetted szent igedet mindenöt ez uilagban* természetes rezonanciára talált a könyvecskének abban a tulajdonosában, aki a 2. levél a oldalára ezeket az Ámosz prófétától vett szavakat

írta: „Imé el jönnek az napok, úgymond az Úr: és éhséget boczátok az földre, nem az kinyer éhségit, sem az viz szomnyuságát, hanem az *Ur igije ballásának...*”.

Az unitárius forrásból szintén nem ismert, de más protestáns énekeskönyvekben állandóan szereplő *Eörök Isten figielmezzel az en segítsegemre* kezdősorú ének 14. sora az Isten igéjének fontosságát hangsúlyozva tér el a Bornemisza-féle szövegtől: „kik szeretik szent igedet magasztaluan diczernek”; a távolabbi forrás, Bornemisza ehelyett így mondja: „kic szeretic *Szent Fiadot...*”.

Ugyanebben az énekben a módosítás rétegeinek megkülönböztetése is kérdés lehet, mert a 3. sorban az eredeti „szent Fiadnac *neueben*” kijelentés helyett a más teológiai tartalmú „szent fiadnak *altala*” variánsra bukkanunk. Ez a leginkább szembeötlő jelenség, ezzel találkozunk a sorrendben 14. ének, Balassi *Kegielmes Isten kinek kezében* kezdetű ének sehol másutt nem található többlet-versszakában (13–14. sor) is. (Ezt az éneket később külön is vizsgálni fogjuk, ezt a bővítést is akkor elemezzük.)

Az unitárius könyvekben is olvasható *Fölseges Isten hozzad kialtunk nagi keserusegel* kezdetű vers 14. sora „unitáriusabb” az unitárius variánsnál: Christus *altal*, szemben az Isteni dicséretnek Christus *Jesusert* kijelentésével. Teljesen azonos változtatás történik gyűjteményünknek a Kuun-kódexszel közös énekében – *Diczertessek Uram örek szent neued*: Jesus Christus *altal* (– az Krisztus Jezusért), te szent fiad *altal* (– szerelmes fiadért) a 43–44. sorban.⁹²

Balassi gyűjteményünkben olvasható másik versében, az *Adgi mar czendesseget*-ben egészen világos lesz, miért történik ez az anynyiszor tapasztalható *-ért – által* változtatás. Az ének 6. sorában eredetileg ez állott: „kinek *érdeméért*”. A *meritum* teljességgel elfogadhatatlan az ő teológiai nézetei szerint. Krisztus az egyetlen *közbenjáró*, de nem elégtételt adó, nem érdemeket szerző. Krisztus *által* történik minden, de nem *Krisztusért*. Ezért Balassi énekét így formálja át a másoló:

5–6. sor:

Nem kiczin czudauual, fiad halalauual ualtottal megh:
kerwnk *w altala* minden szeksegwnket telliesicz megh.

Balassi szövegében a kritikus kijelentés ez volt:

Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg.

Ugyanilyen változtatás van a *Diczerlessel Atia Isten menni egben* kezdetű énekünkben is. A 7. sor Bornemisza könyvében még a kiérdemelés szemszögéből tekinti a megváltást, kéziratunkban azonban már a pusztá közbenjáró szerep jut Krisztusnak: Az Jesus Christusnac ő *erdemejert*; – a kézirat: *Christus altal* ualo nagi szerelmedert. Ugyanebben az énekben a 23. sorban is hasonló szellemű módosítást találunk. – Az ének záróversszaka eredetileg világosan Istennek mondja a Fiút és a Szentlelket. A szöveg úgy alakul, hogy a Fiú említése teljesen elmarad, a Szentlélek pedig a lélek vigasztalójának szerepét kapja. Az utolsó sorban pedig a Szentháromság dicsőítése helyett csak a *felseges Atia Istennek* jár ki az imádó magasztalás.

Ez a kegyelem- és érdemtani kérdés izgathatta leginkább az énekgyűjtemény összeállítóját. Közvetlen teológiai-ideológiai háttérnek ezt a szellemi légkört kell tartanunk.

Kassai Istvánt és Makai Mihályt megérintette Rotterdami Erasmus és a sztoikus Epiktetosz szelleme. Dávid Ferenc a „második Mózes”-nek titulált Luther és Melancthon közé sorolja Erasmust: ők voltak azok, akik „az elvénült világban” a szellemet jelentették.⁹³ XVI. és XVII. századi szellemi életünk nagy sugalmazói közül elsőnek Erasmus jelent meg a magyar látóhatáron – állapítja meg Thienemann. Erasmus gondolataiból merítenek legrégebb magyar nyomtatványaink is, ha nem pusztá továbbhajtásai a középkor hagyományainak.⁹⁴

„Erasmus életelve a bölcsesség. Magatartása, életének tudatos irányítása és gondolkodása ennek az ő mivoltában gyökerező életelvnek kisugárzása. Ideálja az autonóm ember, aki magasan túlelmelkedik az élet túlekedésén, túl mindenben, ami igaz és hamis, szent és profán, aki belát a jelenségek kétes értékébe; semmit nem becsül, csak a maga függetlenségét és lelke nyugalalmát; szívesen veszi az élet apró örömeit, ha azok nyugalalmát meg nem zavarják...” – így jellemzi őt Thienemann.⁹⁵ Erasmus keresztény bölcsessége több nemzedék gondolkodásán áthasonulva benne él a XVI. és XVII. századi magyar szellemi életben. A sztoikus hagyományokat közvetítő Epiktetosz gondolatai szintén elevenen élnek ekkor. Rimay írja Náprághi Demeternek: „ugyanazon egy orvosnak és bajnoknak Epictetusnak írásával is gyámolgtatjuk életünket és reménységünket”.⁹⁶ Könyvecskénk tulajdonosa számára fontos epiktetoszi sorok: „Quemadmodum in ambulando caues, ne clavum calces, pedem ne distorqueas; sic in degenda uita *caue, ne gubernatricem actionum,*

mentem tuam laedas...” (22. levél *b*). Jellemző még: „Si quam quae vires tuas superat, indueris tum iam indecore geres: *tu eam quam sustinere possis, negliges*”. (s7)

A kötet leírásakor idéztük a toldalék utolsó levelének *a* oldalán található két epigrammaszerű verset. Jellemzőnek kell tartanunk mindkettőt arra a környezetre nézve, amelyben a már kész gyűjtemény használatban volt. „Igön sokan hiuattatnak, de keuesen ualasztatnak, minnyaian iutalmaztatnak”: olyan kérdés ez, amely izgatja a posszesszort a biblia olvasásakor is, mert aláhúzta Máté evangéliumának 22. fejezetében a vonatkozó szavakat. (multi enim sunt vocati, pauci vero electi. Mt 22,14.) Ebben a korban az üdvösség kérdése több volt pusztá frázisnál, az embereket heves vitákra serkentően is foglalkoztatta ez a probléma.⁹⁷ A kis vers azonkívül, hogy nem tanúskodik túlságosan nagy életörömről, érdekes felfogást tartalmaz. *Keuesen választatnak* – a meghívás, a kiválasztás problémáját veti fel; nem ortodox protestáns csengésű sor zárja azonban a verset: „*Minnyaian jutalmaztatnak*”. Így tehát elveti az örökké tartó büntetés elméletét, nincs örök kárhozat. Feleleveníti az origenista tanítást az *apokatasztaszisz panton*-ról.⁹⁸

Nem tudjuk bizonyossággal megállapítani, kitől származnak a nyomtatott szövegben található aláhúzások. A szentírási szövegek kiemelése mindenképpen jellemző a tulajdonosra, az ideológiai környezetre.

Mt 4,10: Dominum Deum tuum adorabis et illum solum coles. Imádás csak az Istennek jár ki!

A Miatyánk szövegét mind Máté, mind Lukács evangéliumában megjelöli. Nem valószínű tehát, hogy ahhoz a radikális ághoz tartozott volna, amelyik még a Miatyánkot is elvetette.⁹⁹

Az utolsó vacsora elbeszélését is fontosnak tartja. Máté és Márk közlésében megjelöli ezt a szakaszt is.

Nemo potest duobus dominis servire. (Mt 6,24) – Cauete vos a pseudoprophetis. (Mt 7,15) – Verum qui sustinuerit ad finem hic salus fiet. Cum autem persequuti vos fuerint in ciuitate hac, fugite in aliam. (Mt 10,23)

KÉT BALASSI-VARIÁNS

A 26 éneket tartalmazó todalék külön érdekessége Balassi Bálint két istenes éneke: a gyűjtemény sorrendjében a 14. és a 19. ének, a *Kegielmes Isten kinek kezében eletemet attam* és a *Adgi mar czen-desseget* kezdetű vers.

Balassi versei már a költő életében kéziratban terjedtek. Ez a kézirati elterjedés lehetővé tette, hogy egyes énekek még a gyűjteményes kiadások előtt nyomtatásban is megjelenjenek.¹⁰⁰ Erdélyi unitárius énekeskönyvekben olvasható a *Bocsásd meg Űristen*, a gyűjteményünkben is megtalálható *Adj már csendességet*, valamint a *Zarándokok éneke*, amelynek kezdősora: *Pusztában zsidókat vezér-lő Űristen*. Az evangélikus és református énekeskönyvek eleinte nem vesznek föl anyagukba Balassi-éneket. „Alighanem éktelen életmódja és érdekből történt katolizálása miatt nem kerültek bele énekei az egykorú és későbbi énekeskönyveinkbe se” – jegyzi meg Csomasz Tóth Kálmán.¹⁰¹ Mint kivételt említi meg, hogy Szcenci Molnár Albert az oppenheimi énekfűggelékbe (1612) felvette Balassinak a herborni első zsoldárkiadás (1607) előszavában már mintául idézett *Bocsásd meg Űristen* kezdetű énekét.¹⁰²

Balassi erdélyi baráti kapcsolataival magyarázható, hogy kolozsvári énekeskönyvekbe hogyan kerül be három istenes éneke. „Bizonyára már életében küldözgette énekeit oda, elsősorban az egyik Bánffy-nak, aki bizalmas barátja volt, és innen a kolozsvári énekeskönyvek dicsősége, hogy elsőnek hozhattak nyomtatásban Balassi-énekeket... már az 1600-as évek elején. A közösség azonban máris kisajátította a költő énekeit, mert a szerzőnek még a neve sem szerepel az énekek előtt.”¹⁰³

Hogy a közösség valóban mennyire „kisajátította” Balassi egyes énekeit, annak érdekes bizonyítéka a kéziratunkban szereplő *Kegielmes Isten* kezdetű ének, amely más unitárius forrásokból nem ismerős.

Érdekes adalékot közöl Eckhardt Gerézdi Rabán nyomán Balassi verseinek kritikai kiadásában, amely némiképp támpontul szolgálhat a kézirat eltérő szövegrészleteinek megítélésekor. „A Budapesti Egyetemi Könyvtár egyik 1501. velencei kiadású bibliája (Aa 1905) előzéklapján ezt az imaegyveleget jegyezte föl a könyv XVII. századi tulajdonosa:

Oh uristen mastis ugain (!) azon vagy
 Righy hatalmad mastis ulan igen nagy,
 kirlek engemetis ne hagy
 ad meg löky zöksighemet es ad meg az en iletemet –
Kelmes Uristen kinek keziben iletemet atam,
uiseld gondomat (es) ald megh utamat
mert bizony csak te reyad maratam,
 irtam Pulay Domyga Marton Ano 1660¹⁰⁴

Bár kéziratunk szövegét közöljük a függelékben a 120. oldalon, a könnyebb összehasonlítás kedvéért itt is leírjuk.

1. Kegielmes Isten kinek kezeben eletemet attam,
 uiseld gondomat ald meg utamat, mert csak rad marattam,
2. Giermeksegömtwl foguan Vristen tudod twled uartam,
 Mint Attia utan fiu kialtuan, köniereguen iartam.
- 5 3. Mostis csak benned remensegeimet (!) Vram heliheztettem,
 Rad tamaskottam magam rad biztam te read marattam.
4. Az szep harmatot mikent hullatod tauaszszal uiragra,
 sok iauaidat ugi hullasd ream mint szegeni szolgadra,
- 10 5. Hogi minden koron sziuem legien uigh teged magasztaluan,
 Es mindenkoron köniergesemmel szent neuedet algiam.
6. Ad megh enneköm en remensegem szerent ualo iokat,
 Ald megh sziuemet ki bizik benned uiseld iol gondomat,
7. Aldgi megh testemben, algi (!) megh lelkeben algi megh
 eletemben
 Az Christus által minden dolgomban mind eöreke Amen.
- 15 8. Ezeket iram az Tenger partian Ocianum mellet,
 Ezer öt szazban mikor irnanak masfel ezer felöt.

A vers keletkezésének ideje 1591.¹⁰⁵ Az ének Balassi verseinek bártfai kiadásából a példány csonkasága miatt nem ismeretes.¹⁰⁶

Megtaláljuk a Nyéki Vörös Mátyás-féle bécsi kiadásban (1632–35).¹⁰⁷ Klaniczai kimutatja, hogy a bécsi kiadást meg kellett előznie egy bártfai vagy lőcsei edíciónak: ebben szintén szerepelnie kellett az éneknek. – A szövegtörténet korábbi állomásai homályban vannak. Unitárius nyomtatványok vagy kéziratok egyáltalán nem tudnak róla később sem.

Szövegünk variánsai:

2. sor: *ald meg utamat*. Mindenütt a *vezér[ld]* szó olvasható. Csupán a fentebb idézett XVII. századi bejegyzés ismeri kéziratunk szövegváltozatát. Bizonyára nem két egymástól független másoló változtat megegyező módon az alapszövegen, hanem léteznie kellett olyan szöveghagyománynak, amelyre mindketten támaszkodhattak. Ebből arra következtetünk, hogy szélesebb körökben el lehetett terjedve ez az ének, mint az eddigi előfordulások alapján feltételezhattük.

3. sor: *Vristen tudod*. – Másutt mindenütt így olvassuk: *Gyermeksegemtül [-től] fogvan egyedül csak te tőled vártam*. Szövegünkben elromlott a belső rím, a *tudod* közbeszólás azonban közvetlenebbé teszi az éneket.

6. sor: romlottabb, a gyakorlati énekes hagyományt talán jobban tükröző variáns. A versszak első sorának (5. sor) belső rímei: *benned – remensegeimet – helibeztettem*. A következő sor rímkapcsolata ezzel sehogy sem cseng össze: *tamaszkodtam – biztam – marattam*. Ez lényegesen eltér az ismert variánsoktól. A bécsi és a lőcsei kiadásban a versszak két sorvége rímel: *helyezhettem – vetetem*. Ez a változat két sorra tagolja a versszakot, míg a kézirat variánsa rövidebb egységeket emel ki. Talán az előttünk ismeretlen dalam hatása lehet ez a rím-módosítás, amelyben jobban lehetett érezni az egyes dallamsorok egymáshoz tapadását, mint a hosszú sorok párhuzamos jellegét. Ezért vesztetett el az eredeti páros rím.

7. sor: ezt a sort költői szépsége, egyszerűsége megóvta a romlástól. Így maradhatott meg változatlanul a valószínűleg emlékezetből másoló tolla alatt.

8. sor: *sok iauaidat* – szemben a *sok jódot Uram* változattal. A szótagszám marad, a ritmus nem zökken, lehet tehát énekelni. – *mint szegényi szolgálra* – szemben a *te régi szolgálóddal* variánssal. Szintén változatlan a szótagszám, lényeges tartalmi módosulás nincsen. A *szegény szolgál* közkeletűbb, természetesebb kapcsolat, mint a *régi szolgál*, ennek megfelelően alakíthatta a szöveget az emlékezet.

9. sor: *hogi minden koron*. A bécsi és lőcsei variáns: *hogy mind holtomig*. Valószínű, hogy a kézirat romlottabb. A bécsi és lőcsei változat rímei jobbakk.

10. sor: szövegünk egyszerűbb, közérthetőbb: *es mindenkoron köniergesemmel*. Lényegesen eltér ettől a rímelő *mindenek előtt s mindenek fölött* formában rögzített bécsi-lőcsei szöveg. A közért-hetőbb, egyszerűbb szöveg jobban megfelel a közös éneklés számára.

12. sor: ismét csak arra mutat az eltérő szöveg, hogy az eleven hagyomány egyszerűbbé, költőiség tekintetében talán silányabbá, de közérthetőbbé tette a szöveget: *ald megh feiemet* helyett azt éneklék, hogy *ald megh sziuemet*. A *uiseld iol gondomat* és a *viseljed gondomat* eltérés oka a szöveg rossz hallása lehetett.

13–14. sor: többlet az eddig ismert változatokhoz képest. Az előző versszak továbbköltésének tűnik, amolyan záróversszaknak, amit a sorba szótagszám tekintetében is beilleszkedő *Amen* bizonyít. Párhuzamosan folytatja az előző versszak *ad megh – ald megh* kéréseit: *aldgi megh testemben, algi megh lelkemben, algi megh elememben* stb.

A versszak második sora elárulja, mennyiben módosított a mi másolónk a számára ismert szövegen. A toldalék több énekében találkoztunk már azzal a jelenséggel, hogy a másoló szinte aggályos pontossággal és következetességgel módosít a szövegen, amikor érdemtani teológiai problémák merülhetnek föl. Minden alkalommal átírja az eredetileg *-ért* raggal ellátott ilyen kijelentéseket: *Christusert, fiadért*. Az átírásban következetesen az *által* névutóval szerkeszti meg a számára már elfogadható szöveget: *fiad által*. Az *Christus által minden dolgomban*: nagyon valószínű, hogy itt is másolónk beavatkozását látjuk. Unitárius szellemű módosítás ez.

15–16. sor: összefoglalja a szerzés körülményeit. Amit másolónk leír, teljességgel értelmetlen: *ezer öt szazban mikor irnanak masfel ezer felet*. Balassi nagyon is választékos évszámjelölése a szöveg egyéb forrásai szerint a következő: *Kilencvenegyvet mikor jedzetek másfél ezer felett*. Szokatlan, nem mindennapi fordulat így fogalmazni évszámot. A természetes az volna, hogy előre kerülnek az ezresek és a százasok – másolónk is így teszi. Az ének utolsó sora – éppen az élő gyakorlat következtében – mindig jól rögződik, nagy ritkaság, hogy utolsó szavakat torzítson el az énekes hagyomány. Így aztán megmarad a sor második fele az eredetiből – erre jól emlékezhetett. Az elejével pedig nem sokat tudott kezdeni a másoló

memóriája, azon felül, hogy tudta: ezerötyszáz-valahányban készült a vers. Így áll azután elő ez a furcsa variáns, amelyben a sor eleje és a vége is egyaránt ezerötyszázat jelent. Úgy látszik, kéziratunk szerzője emlékezetből írta le ezt a verset. Más bizonyítékunk is van erre: összekeveri az ének versszakainak sorrendjét!

Vessük össze a kéziratot a szöveg versszak-sorrendjét a kritikai kiadás összegének verszakaival!

Kézirat	Kritikai kiadás
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	7.
5.	8.
6.	6.
7.	–
8.	9.

A kritikai kiadásban megállapított szöveg 4–5. versszakát kéziratunk szerzője nem ismeri. Az első három versszak sorrendje azonos. Az ének 4–5. verszaka (kritikai kiadás!) azonban már „kiesik” az emlékezetből, ezért a harmadik után a hetedikkel folytatja az írást. A hetedik versszakhoz tartalmánál és nyelvtani szerkesztettségénél fogva egyaránt szorosan csatlakozik a 8. versszak: „*sok iauaidat ugi hullasd ream mint szegeni szolgadra – hofi minden koron sziuem legien uigh...*”. A *hogy* kötőszó szorosabban kapcsolja egymáshoz a két versszakot, jobban megmarad az emlékezetben is, biztosabban lehet idézni együtt a kettőt.

A 6. versszak „beugrik” az emlékezetbe, a következő versszak pedig – mint már mondtuk – továbbköltése az előzőnek, tehát szorosan összetartozik vele. Az utolsó versszak nagyon jellegzetes, a szerzés körülményeit foglalja össze, megjegyezni tehát megint nem nehéz, bár – amint láttuk – az utolsó sor komoly buktatót tartalmaz az emlékezetből idézni próbáló másoló számára. (Hasonló torzulásokat bőségesen lehetne gyűjteni az istentiszteleti éneklés gyakorlatából.)

Ez a vers a kötet énekanyagában érdekes helyet foglal el. A 26 énekből álló toldalék 12–13–14. éneke megbontja az előző énekek egységét, amelyek régi (valószínűleg az 1605–7-i Isteni dicséreteket

megelőző) unitárius forrás sorrendjét követik. Ez a három ének 1629 előtti forrásból együtt nem ismeretes. A 12. ének Bogáti Fazekas zsoldtára 1584 utánról (*Lattia uilagh dolgat Isten es forgatia*). A 13. ének írója a versfők tanúsága szerint Székel András, jó költői érzékkel megírt énekének sorai erős Balassi-hatást tükröznek (*Síralmos iaij szoual Istenömböz kialtok*). Ezzel az énekkel csak egy 1700-ból való unitárius nyomtatványban találkozhattunk.¹⁰⁸ A 14. ének pedig az imént elemzett Balassi-vers.

Ez a három ének tehát vagy másolónk saját gyűjtéséből került a könyvbe, vagy már olyan forrása volt, amely együttesen tartalmazta ezeket az énekeket. Gondolhatnánk esetleg arra is, hogy a fő forrásban is megletek volna; akkor azonban miért hagyja ki mindhármát az említett fő forrástól valamiképpen ugyancsak függő, és az éneknegyben a gyűjtés, a bővítés szándékát mutató 1605–7-i (és a későbbi, 1632-i) Isteni dicséretnek?

Felvetésünk szerint a 12. és 13. énekhez másolónk valamilyen írásos forrást használhatott. A 14. ének, az előbb tárgyalt Balassivers azonban olyan szövegmódosulásokat, romlásokat mutat, amelyek inkább arra vezetnek, hogy emlékezetből, a gyakorlati énekes hagyomány alapján írhatta le az énekek gyűjtője.

* * *

Az énekek sorrendje az énekeskönyvekben általában nagyfokú konzervativizmust mutat. Hacsak nem témák szerint csoportosítják át az ABC-rendbe szedett anyagot, vagy megfordítva, az énekek egymásutánja az egymástól függő könyvekben azonos. A kéziratban szereplő másik Balassi-ének, az *Adgi mar czendesseget* szavakkal kezdődő vers a forrásokban mindig megelőzi a *Kegielmes Isten* kezdetű éneket. Kéziratunkban azonban pontosan fordított a helyzet. Valószínű tehát, hogy másolónk nem ugyanabból a forrásból veszi a két éneket.

Az *Adgi mar czendesseget*, lelki bekesseget Balassinak azok közé a versei közé tartozik, amelyek unitárius körökben különösen népszerűek voltak. Szerepel az Isteni dicséretnek 1605–7-i kiadásában,¹⁰⁹ és tartalmazza az 1623-ban Kolozsvárott megjelent *Imadsagos es enekes, kézbe hordozo Koenyvetske* is.¹¹⁰

Az Eckhardt-féle kritikai kiadás az unitárius változatokat „csak az Akadémia tulajdonában levő második kiadás és a kéziratost Unitári-

us Graduál (182. sz.) alapján” idézi.¹¹¹ Ezek mind romlott szövegre vallanak, és későbbiek 1629-nél.

Gyűjteményünkben a 18. helyen Thordai János zsoldára szerepel: *Jo az eggiesseghben*. Nótajelzésében utal Balassi énekére: *N. Adgimar*. Ez a jelzés szerepel később az unitárius énekeskönyv 1632-i kiadásában a 674. lapon. Korábban nem találkozunk vele. Thordai zsoldároskönyve 1627-ben készült el; az első unitárius énekeskönyvben, amely gyűjteményünkkel azonos forrásra tekint vissza, ez a zsoldár természetesen még nem szerepelhetett. – Lássuk most Balassi versének variánsait!

2. sor: *budoso elmemet* – mint az unitárius variánsok!

4. sor: *baragod ne terjeszd – ne gerjeszd* helyett.

5. sor: *nem kiczin czudaual, fiad halalauual ualtotal megh*. Ez a változat másutt nem található, mindenütt a *munkával* szó olvasható.

6. sor: *kerwnk w altala, minden szuksegwnket telliesicz megh*. Az eredeti a *kínek érdemeert* lehetett. Unitárius szellemű változtatás ez, az előző fejezetben foglalkoztunk már vele. Hasonló jellegű megoldást tartalmaz az Unitárius Graduál: *kínek szent neuében*. Az 1632-i unitárius énekeskönyvben az *érdemeiért* szó van. Lehet, hogy másolónk ugyanezt találta forrásában, elfogadni azonban nem tudta, tehát az ismerős sablon szerint változtatta meg az előtte fekvő szöveget. – Kéziratunkban *szuksegwnket* olvasható *szükségemet* helyett, ami nyilvánvalóan a közösségi éneklés igényeinek megfelelőbb változat. (A bártfai kiadás hasonló változtatást tartalmaz az ének 7. sorában: *vétkem* helyett *vétkünk*.)

8. sor: a többi unitárius forrással megegyezően *Benned oli uegtelen*.

10. sor: az utolsó szó eltér az unitárius énekeskönyvektől, de megegyezik az Unitárius Graduál szövegével: *terithető*.

11. sor: ismét olyan változatokat tartalmaz, amelyek szövegünket az Unitárius Graduállal hozzák közelebbi rokonságba, és eltérnek az Isteni dicséretnek 1632-i szövegétől. *Nem kel ketelkednöm set iot czelekednöm*. Itt az énekeskönyv ezt a szöveget adja: *sok jót...*

Forrásunk tehát az 1632-i Isteni dicséretet megelőző szöveg lehetett, amelyben megvolt már Thordai 133. zsoldára is.

A 14. sor azonos az unitárius énekeskönyv 1632-i szövegével: *epseges feiemnek le tört szaruat*.

15. sor: a nyomtatott énekeskönyv szövege egyezik a kézirattal: *röpwlliek–algialak, s eluen imadgialak*.

16. sor: ugyancsak megegyezik az énekeskönyvben rögzített szöveggel: *kit haluan erczelek es te ueled legiek.*

Az egyezések–eltérések nyomon kísérése a következő konklúzióra vezet: az Unitárius Graduál független az 1632-i énekeskönyvtől. Szövegünk korábbi és eltér az énekeskönyv szövegétől. Mindhárom változat azonos családba tartozik, s visszanyúlik egy nem sokkal 1627 után készült forrásra.

* * *

A 15–16–17. sorban képzavar van. Nehezen érthető a „nyomorult fejmenek letört szárnyát” említő kijelentés a kritikai kiadás szövegében. Eckhardt az 54. zsolttára hivatkozik, hogy magyarázatot adjon erre a képre: „quis dabit mihi penna sicut columbae et volabo et requiescam”¹¹² Ez az analógia azonban nem oszlatja el a képzavart.

Az unitárius változatokban egyöntetűen ezt olvassuk: „épséges fejmenek letört *szarvát*”. Itt szintén zsolttár-analógia kínálkozik. A 74. zsolttár utolsó verse: „Et omnia cornua peccatorum confringam, et exaltabuntur cornua iusti.” A zsolttárok képhasználatában a szarv az erőt jelenti.¹¹³ „Az igaz szarva fölmagasztaltatik” = az igaz újra erős lesz, az igaz ember újra érzi az Isten segítségét, közelségét.

Ha meggondoljuk, hogy a fejhez mi kapcsolódik könnyebben, a szárny-e vagy a szarv, föltétlenül a szarvra kell gondolnunk. A fej és a szárny összekapcsolása, a fejen szárny – képtelenség. Ezért talán az unitárius forrásokban található szövegváltozat jár közelebb az eredetihez.

A következő versszakban azután már nyugodtan említheti a költő a szárnyat. Új kép kezdődik, ahol a repülés a szabadságot, a bűnöktől való szabadulás örömét jelentheti. Talán független ez a kép az 54. zsolttár Eckhardt által idézett repülés-képétől, ahol a repülés a menekülést fejezi ki, itt ellenben a „szárnyaló” örömről van szó.

* * *

Honnan másolta kéziratunk összeállítója az *Adgi mar czendesseget* kezdetű éneket? Főntebb említettük, hogy egy 1627 és 1632 közötti forrást vehetett alapul. Ezt a megállapítást alá tudjuk támasztani az éneket nótajelzésben idéző Thordai-zsolttár elemzésével. Ez a zsolttár, a *Jo az eggiesseghen es szep bekeseghen* kezdetű, megtalálha-

tó az Isteni dicséretnek 1632-i kiadásában.¹¹⁴ Sorra vesszük kéziratunk és az énekeskönyv szövegének eltérő helyeit.

1. sor: *Io az eggyessegben, es szep bekessegeben...*, az énekeskönyvben: *az szep békessegeben...*

6. sor: *Igi az bekessegeben minden az eletben...*, a nyomtatványban ellenben: *az eggyessegeben*.

8. sor: *Igi az eggiező szeő az meli igaz es hw...*; talán ez a régebbi változat, míg az énekeskönyv szövege – *igazán hű* – esetleg ennek romlása, összeolvadása.

13. sor: szórendi eltérést találunk. Kéziratunk:

Ez az eggyessegeben, es az bekessegeben az boldogsagh. A nyomtatott énekeskönyv előre veszi a *békesség* szót, utána jön az *egység*. Bár egyik megoldásban sincs semmi zökkenő, úgy véljük, hogy a kézirat szövege tisztábban őrzi meg az eredetit, mint a nyomtatott énekeskönyv. A zoltár mindvégig párhuzamos szerkesztése előre veszi mindig az *egységet*, csak utána említi a *békességet*, mint az *egység*, *egyetértés* gyümölcsét. (1., 8., 10. és 12. sor) Az exponált tétel: „jó az eggyességben és szép békességben együtt élni” – a lezárában visszatér, miután „kidolgozta” a versben a témát. Ugyanoda tér vissza, ahonnan kiindult – az *egység*hez és *békesség*hez (nem pedig a *békesség*hez és *egység*hez). Kimondja: *jó az eggyességben élni; kifejti, miért; majd összefoglalja: ez az eggyességben és a békessegeben a boldogság.*

Hogy a nyomtatott szöveg a romlottabb, az is bizonyítja, hogy a nyomtatványban a 13. sor második része *eggyes eletben* változatot őrzött meg, ami sokkal nehezkesebb az indító versszak fordulatanál.

Szövegünk diktált szöveg lehetett, innen eredhet a 14. sor elírása a zoltár számát illetően. Bár az ének elejére jól írja fel a számot (133. zoltár), itt elhibázza – talán rosszul hallja: *szaz harmincz hatodik* soltarban adatik ez tanulsagh.

Előző érvelésünkhöz hozzáfűzhetjük még, hogy ha ez a vers a latin zoltár parafrázisa, átköltése, bizonyára nem független a magyar vers lényeges tartalma a latin zoltár lényeges mondanivalójától. Ez pedig a következő: „Ecce quam bonum et quam iucundum *habitare fratres in unum.*” Az *egység* zoltára elsősorban, nem pedig a *békességé*. A parafrázis záróversszakának is ide kell tehát visz-
zatérnie, az *egység* gondolatához.

Összegezve a fejezet megállapításait azt kell mondanunk, hogy az 1632-i unitárius énekeskönyv előtt létezett egy olyan szöveggyománny, amely ismerte Balassi Adj már csendességet kezdetű versét és Thordai 133. zsoltárát. Az énekeskönyvben e két ének nótajelzése kölcsönösen egymásra utal. Kéziratunkban csak a Thordai-zsoltár hivatkozik Balassi énekére. A két ének sorrendje más a kéziratban és más az énekeskönyvben. Gyűjteményünkben először a zsoltár olvasható, majd Balassi verse; a nyomtatott énekeskönyvben az Adj már csendességet jóval előbb, a 252. oldalon, a Jó az egyes-ségben kezdetű zsoltár a 674. oldalon van. Az énekek sorrendjének nagyfokú konzervativizmusára vonatkozó kijelentés valószínű ebben az esetben is érvényes, a kézirat és az 1632-i nyomtatvány között kapcsolat nincs.

EGY BALASSI-TANÍTVÁNY, SZÉKEL ANDRÁS ÉNEKE

A gyűjteményben sorrend szerint a 14. ének. Előtte és utána olyan darabok vannak, amelyek ilyen egymásutánban sehol másutt nem fordulnak elő: a 12. számú, *Lattia uilagh dolgat Isten* kezdetű Bogáthi-zsoltár, az előzőkben részletesen is tárgyalt Balassi-ének, a *Kegielmes Isten kinek kezében életemet attam*, valamint a kettő között helyet foglaló *Síralmos iaij szoual Istenömbez kialtok*, amelynek szerzője Székel András.

Egyedül a Kolozsvárott 1700-ban „Az Unitaria Ecclesia Typusai-
val” kiadott „Imadsagos es Enekes kézbe hordozo könyvetske. Mellyet
naponkent minden rendbéli keresztyén ember olvasgathat” ismeri
ezt az éneket; akárcsak kéziratunkban, ebben az énekeskönyvben is
12 versszaka van az éneknek. A szöveg romlottabb, a romlást tanú-
sító kisebb-nagyobb eltérésekre a továbbiakban még visszatérünk.¹¹⁵

Szekel András nevét a versfők őrizték meg. Hogy ki volt ő, hol
élt, mikor működött, teljesen homály fedi, nevével másutt nem talál-
kozunk. Mindenképpen érdekes volna azonban, ha alakja kissé fel-
tárulna előttünk, mert verse, amint majd látni fogjuk, jó költői kész-
séggel rendelkező, érett verselőről tesz bizonyosságot. Kéziratunk szö-
vege már romlott szöveg, mert a név minden betűje csak a kezdő-
sorok némi átalakításával rekonstruálható. Kevésbé romlott azon-
ban, mint az említett nyomtatványban ránk maradt szöveg, ott ugya-
nis a név a következő torzulásokat mutatja: SZEKEH HNDLAS. Ké-
zíratos szövegünk versfőinek összerakásából ez jön ki: SZEKEH
HNDRAS. A 6. és 7. versszak kezdősora torzult el az idők során. Ki-
sebb szórendi átalakítással sikerül talán helyreállítanunk a 6. vers-
szak eredeti szövegét.

Kézirat

Had elledgien lelköm
uigasztalo keduedtwl
had örwllien sziuem
giogito kezeidtwl.

Rekonstrukció

Lelköm had éledjen
vigasztaló kedvedtül,
szivem had öröljen
gyógyító kezeidtül.

A 21. sor szórendi változtatásával a versszak élére kerül az *L* (lelköm), ez a módosítás azonban megkívánja, hogy a párhuzamos szerkesztés megőrzése érdekében a következő sorban is hasonló szórendi változtatást végezzünk. Így a név, amely feltehetőleg a származásra utal, tisztán áll már előttünk: SZEKEL.

A 7. versszakban szórendi változtatást nem tudunk végezni. Erőltetettnek tűnnék az ilyen beavatkozás. Így tudnánk átírni a 25. sort – s nem biztos, hogy közelebb járunk az eredeti szöveghez:

Haragus orczaua ne nez sok bwneimre	<i>Arcod</i> haragjával ne nézz sok bűneimre
--	---

Nyilvánvaló a következő sorral való párhuzam: haragos orcával – kegyelmes szemmel. A párhuzam második tagját megfelelően átalakítani nem tudjuk, az első tagban esetleg végrehajtható szórendi korrekció tönkreteszi a párhuzamot, amire pedig az egész vers fel van építve.

A versnek két írásban fennmaradt szövegváltozata a következő eltéréseket mutatja:

Kézirat (1629)	Nyomtatvány (1700)
11. sor: barkamat készitem	... készíti
12. sor: <i>hozd el</i> iob kezedet	hotsza...
13. sor: En iffiusagomnak <i>nezzed</i> gienge...ne nézd	
16. sor: Had elledgien lelköm uigasztalo <i>keduedtul</i>	vigasztaló lelkedtől
29. sor: <i>Rotiogo</i> uilagat hozd fel	lobogó világát
37. sor: boczasd megh sok <i>bwuwm...</i> <i>szunnöm</i>	ód meg az én nyelvem...

A 16. sorban látható eltérés nyilvánvalóan az unitárius énekeskönyv szellemének jobban, tisztábban megfelel. Önmagában az ere-

deti sem lett volna kivetendő, de a *vigasztaló* jelzőhöz unitárius környezetben különösen is magától értetődően kapcsolódik a *lélek*. A 29. sor két változata közül kétségkívül a kézirat variánsa az eredeti: az akrosztichon is olyan szót kíván, amely *r* betűvel kezdődik (András). A 37. sor nyomtatott variánsa elrontja a belső rímpárt, a kéziraté ellenben tisztán megőrizte. A kéziratos szöveg tisztább, romlatlanabb tehát, mint a nyomtatványban olvasható ének. Ennek ellenére a kézirat sem mentes torzításoktól, amiből arra következtethetünk, hogy többszörös másoláson mehetett át: ez pedig feltétlenül időt igényelt. Nincs kizárva, hogy az 1600-as évek elejénél régebbi énekkel van dolgunk.

* * *

A vers tulajdonképpen zsoltár-parafrázis, átköltés, hasonlóan a XVI–XVII. század sok-sok énekéhez. Tartalmi-hangulati szempontból több zsoltár is van, amely rokonságba állítható Székel András énekével: a 22., 29. vagy akár a 85. zsoltárt említhetjük, mint amelyek rokon sorokat tartalmaznak. Mégis talán az 50. zsoltár állítható leginkább párhuzamba énekünkkel: gondolatmenete, képei feltétlenül hatottak a talán hasonló élménnyel és nem pusztán divatos hangulattal rendelkező Székel András számára.

Bűnvallomás és kérdés, bűnbocsánatért való könyörgés az egész ének. Ezt látjuk Dávid zsoltárában is.

Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam,
et secundum multitudinem miserationum tuarum
dele iniquitatem meam.

Siralmos iaij szoual Istenömhez kialtok,
heruadot orczauaal feld szine fele hajjlok,
Mert sok rut bwn miat kitwl lelkem reiat,
Talpig epeduuen uagiok.

Amplius lava me ab iniquitate mea,
et a peccato meo munda me.

Zokogo orczauaal azert eledben megiek,
Teredelmes szinel nincz egieb az mit uigiek,
ne enged Istenem kerlek azt ennekem,
Hogi az bwn rabia legiek.

Quoniam iniquitatem meam ego cognosco
et peccatum meum contra me est semper.

Eletöm megh rutult haborito uetkemtwl,
Vallions mikor nierek kegielmet Istenemtwl,
mikor ment megh immar kit lelkiem aligh uar
Az bwnek fegiueretwl.

Tibi soli peccavi; et malum coram te feci;
ut iustificeris in sermonibus tuis, et vincas cum judicaris.

Keserues kenokkal rettent uetköm soksaga,
Barkamat keszitem niomorusagos habra,
Hozd el iob kezedet ne eresz engemet,
az ueszedelmes napra.

Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum
et in peccatis concepit me mater mea.
En iffiusagomnak nezzed gienge ereiet

Asperges me hyssopo et mundabor:
lavabis me et super nivem dealbabor.

Nisd megh kegies Atiam keduessen oncz ream,
kegielmednek kut feiet.

Auditui meo dabis gaudium et laetitiam
Et exsultabunt ossa humiliata.

Had elledgien lelköm uigasztalo keduedtwl,
had örwlilien sziuem giogito kezeidtwl.

Averte faciem tuam a peccatis meis
et omnes iniquitates meas dele.

Haragus orczaual ne nez sok bwneimre.

Ezután tartalmi többlet következik az énekben, krisztológiai megokolás, Krisztusra való hivatkozás. Majd a 10. versszaktól ismét erősebben érezni lehet a zsoltár hatását. A zsoltár azzal fejeződik be, hogy Jeruzsálem falai felépülnek. Az ének befejezése: a kék ég alján feljön a csillag, vagyis a nyomorúságos helyzet jóra fordul.

Az itt felsorolt párhuzamok valójában nem szembeszökő egyezések, csupán az alapélmény azonosságának, a gondolatmenet hasonlóságának bizonyítására hozhatjuk fel ezeket, és megállapíthatjuk, hogy itt-ott rokon kijelentések találhatók.

* * *

Általánosan ismert tény a XVI–XVII. század énekeinek tartalmi-stilisztikai rokonsága. Verssorok, fordulatok, kifejezések, képek köztulajdonnak számítanak, egyik ének szabadon vesz át a másikból

megfelelő részletet. Székel András éneke is sok ilyen elemet tartalmaz. Feltűnő azonban, hogy mennyi egyezést, néhol szó szerinti megfelelést találunk Balassi Bálint istenes verseivel, zsoltár-parafrazisaival. Főleg a következő versek hatását figyelhetjük meg: Bizony-nyal esmérem rajtam nagy haragod, Ó én Istenem, im mi törtinék én szegény fejemen?, Az Szentháromságnak első személe, Bocsásd meg Úristen ifjuságomnak vét két, Az te nagy nevedért tarts meg én Istenem, Ó én kegyelmes Istenem, Adj már csendességet, lelki békességet, mennyibéli Úr!, Mennyei seregek, boldog tiszta lelkek, Végtelen irgalmű, ó te nagy hatalmú Isten, légy már kegyelmes!¹¹⁶

1. sor: Siralmosiaij szoual Istenömhez kialtok,
heruadot orczaual feld szine fele hajlok
Mert zokogásokkal, siralmas jajszókkal
kér fejének kegyelmet.¹¹⁷
Legörögvén könyve orcáján úgy megkövet...
4. sor: Zokogo orczaual azert eledben megiek
5. sor: Teredelmes szinel nincz egieb az mit uigiek
Akarna nagy sokszor viszont tehozzád tézni...
Semmije sincs pedig, mivel elődben jöjjen¹¹⁸
7. sor: Eletöm megh rutult haborito uetkemtwl,
Vallions mikor nierek kegielmet Istenemtwl.
Nem tagadom, mert vétkeztem,
Rut, fertelmes volt életem.¹¹⁹
Kegyelmezz meg már énnekem,
ne hagyj bünömben elveszнем!¹²⁰
- 10–13.: Keserues kenokkal rettent uetköm soksaga,
Barkamat keszitem niomorusagos habra,
Hozd el iob kezedet ne eresz engemet
az ueszedelmes napra.
Sok kisértés éri, mindenképpen ijeszti,
Tőled rettegteti, kétségre kénszeríti.¹²¹
Soksági bünömnnek rettegtet engemet¹²²
Veszett fejemnek mert oly állapotja,
Mint hajónak, kit elvert tenger habja.
Az sok vész közt csak az te kezéd ója.¹²³

13. sor: En iffiusagomnak nezzed gienge ereiet,
ne hozd sietseggel bwntetesem ideiet
Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétékét¹²⁴
- 16–17.: Had elledgien lelköm uigasztalo keduedtwl,
had örwlilien sziuem giogito kezeidtwl
Én életemet, Uram, te támogatom,
Búval borult lelkemet megvigasztalod¹²⁵
Ne fossz meg lekedtől, sőt üdvösségemről
mondj örömet nekem,
Szentelő lelkeddel hadd épüljön meg fel,
mint azelőtt bús lelkem.¹²⁶
- 19–21.: Haragus orczauál ne nez sok bwneimre,
set kegielmes szemmel tekincz amaz köresztre,
kit piros uereuel lelkem örömeuel
Aldot fiad fereszte.
Ne emlékezzél ezután gonoszságimrul,
Mondd ezt inkább én lelkemnek te jóvoltodbul,
Im én, ki te idvösséged vagyok, sok budbul
Kimenteni jelen vagyok, azért ne busull!¹²⁷
- Csendesedjék meg szent felségednek
felgerjedt haragja
Ne tartsd sokáig rajtam haragodat¹²⁸
- Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg.¹²⁹
- 27–28.: De hogi szent neuedet öremmel diczerhessem,
siruán kert kegielmet adgiad hogi el uehessem.
mert zokogásokkal, siralmas jajszokkal
kér fejének kegyelmet.¹³⁰
- 29–30.: Rotiogo uilagat hozd fel fenies napomnak,
szwnniek megh gietrelme repedezet czontomnak.
Fényes Nap világa¹³¹
Terjeszd ki rám fényes orcád világát,
szárazd azzal szemeim könyves voltát.¹³²
Éleimitsd elmémet küldvén örömedet,
ne szárazd ki velőmet,

Csontomból bánattal, ne nézz rám haraggal,
mosd el inkább vétkeket.¹³³

32. sor: Az en bus sziuemmel neuedet magasztalom
Ódd butul szüvemet¹³⁴

34. sor: El hittem en niluan hogi az kek egh allian
feliöt az en Czillagom.

Mert az nagy kék Égből, mint királyi székből
látod, mit mivel minden.¹³⁵

35–38.: Seregeknek Vra eörekke tisztöltessel,
irgalmassagodal hozzam iwnni ne kessel,
boczasd megh sok bwnwm azok megh szwnnöm
hogi twlem diczertessel.

Az én lelkem is kész mindenkor dicsérni,
irgalmasságodért nagy hálákat adni.¹³⁶

Te néked akkor hálát adok örömmel,

Áldozom szívem szerént szép dicsérettel,

Az te felséges nagy nevedet áldván tisztelettel

Dicsérlek énekkel¹³⁷

A felsorakoztatott párhuzamok, tartalmi hasonlóságok önmagukban nem szolgáltatnak perdöntő bizonyítékot arra, hogy Balassi környezetébe helyezzük a verset. Akad azonban néhány meglepő egyezés is, mint pl. a 10–13. sor képeinek – a nyomorúságos habra készített bárka megfestésének – és Az Szentháromságnak első személe kezdetű Balassi-ének 9–10. sorában olvasható tengertől elvert hajó képeinek hasonlósága. – Nem szolgálai utánzás ez a vers, de talán nem járunk messze az igazságtól akkor sem, ha megállapítjuk, hogy olyan környezetben született meg, amelyben Balassi Bálint istenes verseit ismerték, énekelték.

A tartalmi megfelelések-hasonlóságok párhuzamba állításán kívül egyéb külső és belső érveket hozhatunk fel az imént kimondott tételünk bizonyítására.

A versforma, amelyben Székel András megírta énekét, Balassi gyakorlatában is használatos. Vannak Balassi-versek, amelyek ugyanabban a versformában készültek, és vannak olyan költemények is a Balassi-életműben, amelyeknek versformája közeli rokonságban van ezzel a versformával.

A szótagszám és belső rímek alapján a következőképpen tagolható énekünk strófája:

Siralmos iaij szoual	6	a
Istenömhez kialtok	7	b
heruadot orczaual	6	a
feld szine fele hajlok	7	b
mert sok rut bwn miat	6	c
kitwl lelkem reiat	6	c
talpig epeduen uagiok.	7	b

Három periódust alkotnak tehát a rövidebb sorok: 6–7, 6–7, 6–6–7. Vargyas Lajos ezt a strófát a Balassi-versszak „kialakulatlanabb” formájának mondja.¹³⁸ Ez a versszak típus Balassinál mindössze négyszer fordul elő:

Csókolván ez minap az én szép szeretőmet;
Vajha én tüzemnek nagy türehtetlen volta;
Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek;
Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét...

A kialakult Balassi-strófa 39 alkalommal található meg. Ennek a versszak típusnak is lényeges alkotóeleme a 6 és 7 szótagú sorok váltakozása. Rokon formákat találunk még egyéb Balassi-költeményeknél is. Előfordul pl. a 2–2–3 alapegységekből felépülő versszak 6–6, 6–6, 6–6–6 szótagú sorokkal a következő versekben: Bizonyal esmérem rajtam nagy haragod, Ó te csalárd világ, Az én szerelmem haragszik most reám, Lelkemet szállotta meg nagy keserűség, Szentírás szerint is...

A 6–7, 6–7, 6–6–7 szótagú sorokból-periódusokból álló strófaszerkezet Rimay versei között mindössze egyszer bukkan föl, a *Bocsásd szent lelkedet égből Úr Isten mellém...* kezdetű énekben.¹³⁹ Szókincse, kifejezőkészlete, verskompozíciós sajátosságai teljesen eltérnek Székel András énekétől. Nem Rimaynál kell tehát keresnünk a forrást, hanem a nála összehasonlíthatatlanul jellegzetesebb mesternél, Balassinál.

Tipikusnak mondható vershelyzet: egy magát bűnösnek valló ember az Istenhez fohászkodik. Ősi zsoltárok, zsoltár-átköltések állandóan visszatérő alapállása ez. – De nem nyugodt odaadással, hanem belső vívódásokkal, gyötrődésekkel telve könyörög ahhoz, akitől sorsa jobbra fordulását reméli.

Sajátos vitatkozás ez a vers. Az *én* és az *Isten* szembeállása. Egy-oldalú vitatkozás. Monológ. Minden kijelentés, minden kérdés mögött meghúzódik egy lefojtott „ha”; ha nem teljesedik a kérés, pusztulás a sorsa. De ott van a reménység is: ha megkönyörül rajta az Isten, akkor övé az élet, s akkor majd magasztalni fogja az Úr nevét.

Ez a sajátos logikával megszerkesztett vitatkozás egy kijelentéssel indul: *Istenömhez kiáltok*. Megokolás következik: *mert sok rut bwn miat kitwl lelkem reiat, talpig epedun uagiok*. Magyarázó kijelentés: *Zokogo orczauul azert eledben megiek*. És itt jön az első nyomatékos kérés: *ne enged Istenem kerlek azt ennekem hogi az bwn rabia legiek*.

Az új kijelentésre: *eletöm megh rutult haborito uetkemtwl* kérdés következik, amelyben van bizonytalanság is, de van remény is: a Bornemisza-reminiscenciákat mutató *vallions mikor nierek kegiel-met Istenemtwl, mikor ment meg immar kit lelkem aligh uar, az bwnnek fegiueretwl*.

A kijelentések-kérések láncolata után feltűnik a cél is: *had elledgien lelköm uigasztalo keduedtwl, (had örwllien sziuem giogito kezeidtwl)*.

A cél kijelentése tulajdonképpen egybeesik a kérések megokolásával. És nemcsak a személyes jólétről van szó, amelyet megfogalmaz a *de hogi szent neuedet öremmel diczerbhessem* sor. Ennél több van ebben a sorban is. „Kockán forog” az Isten dicsősége is, hiszen ki fogja dicsérni őt, ha nem kapja meg a „sirván kért kegyelmet”? Az egész verset lezáró kijelentés világosan kimondja a cél másik elemét: *hogi tulem diczertessel*. – Az ószövetségi zsoltárok gondolkodásmódja ez, a héber vallásos költészet furcsa logikája. Úgy állítja be a kérést, hogy szinte úgy tűnik: nem is a kérőnek lesz igazán jó, ha teljesül könyörgése, hanem a kérést teljesítő Istennek.

Kijelentés, kérdés, kérés, megokolás: ezekből az alapmotívumokból épül fel a vers, e motívumok egymáshoz való viszonyából származik az ének belső dinamikája. Hozzájárul ehhez a dinamizmus egy másik feszültségtերemtő erő, az *én* és a *te*, a megszólító és a megszólított szembenállása, a gyengéé és hatalmasé, az életé és

a halalé, az emberé és az Istené. Az énekmondón kívül álló második személy csupán az első versszakban, az indításban általánosabb: *Istenömbhez kiáltok*. Egyébként az egész versen a konkrét én-te kapcsolat vonul végig, ez az alapállás.

A versforma, a 6–7, 6–7, 6–6–7 szótagú sorokból álló három periódus természetesen tagolja a versszakokat három egységre. Az első két periódus szinte természeténél fogva kívánja a párhuzamos megoldásokat. A motívumok általában könnyen köthetők egy-egy periódushoz: a legtöbb esetben szinte kétséget kizáróan meg lehet állapítani, mi a periódus alapmotívuma. Ezek alapján megkísérelhetjük fölvázolni, összefoglalni az egész vers motívumrendszerét, szerkezetét: olyan képet nyújt ez a vázlat, amely egyúttal az ének születésének korszakáról is vall.

I. 1.	kijelentés	–	kijelentés	–	megokolás
2.	kijelentés	–	kijelentés	–	kérés
3.	kijelentés	–	kérdés	–	kérdés
II. 4.	kijelentés	–	kijelentés	–	kérés
5.	kérés	–	kérés	–	kérés
6.	megokolás	–	megokolás	–	kérés
7.	kérés	–	kérés	–	kérés
8.	kérés	–	kérés	–	kérés
9.	megokolás	–	kérés	–	megokolás
III. 10.	kérés	–	kérés	–	kérés
11.	kijelentés	–	kijelentés	–	kijelentés
12.	kérés	–	kérés	–	megokolás

Ha a versszakok záró-periódusát vetjük össze, arányos szerkesztést veszünk észre. Az első három záradék különböző motívumokat exponál. A tulajdonképpeni kidolgozás a 4. versszaktól kezdődik, hosszú kérés-sorozat következik, mígnem lezárja az egységet a kérések megokolása. Majd a záró-hármas: a kérés, kijelentés és megokolás egymásutánja az egész verset befejezi. Érdekes, hogy a versszakok utolsó periódusában – a 11. versszakot kivéve – kijelentést egyáltalán nem találunk. Az utolsó periódus, már többlet-sora révén is, súlyosabb, mint a versszak két első egysége. A közömbös érzelmi töltésű kijelentés nem is kerül tehát ebbe a helyzetbe. Csak az

utolsó előtti versszakban tapasztaljuk ezt: kijelentések láncolata ez a versszak. A csendes kijelentések sorozatából álló utolsó előtti versszak előkészíti a vers lezárását, teljes súlyával érvényesülhet ezek után a végső versszak két kérése, majd a döntő megokolása.

Arányos, szimmetrikus szerkesztésű vers tehát Székel András éneke. S ha azt is megfontoljuk, hogy az egyes motívumok érzelmi telítettsége más és más, árnyaltabb képet alkothatunk a vers belső szerkezetéről. A kijelentések hordozzák a legkevesebb érzelmi töltést. A megokolás a kijelentésben leszögezett ténymegállapításon túl már állásfoglalást is jelent, érzelmi töltés tekintetében fölötte áll. A kérés ugyancsak feszültebb lelkiállapotról tanúskodik. A kérdés határozottan más alapállást, érzelmi állapotot jelent. – A leghomogé-
nabb versszakunk a csupán kérésekből álló 7. versszak a versnek pontosan a középpontjában, valamint a csak kijelentésekből álló 11. versszak a lezárás előtt. Uralkodó motívum a kijelentés az I. részben, szerepe van a III. részben. A II. részt elsősorban a kérések jellemzik.

Ez az arányos versszerkezet, az egységes, jól kidolgozott motívumrendszer, a kijelentés-kérdés-megokolás ilyen elrendezése, logikus sorrendje, a konkrét bibliai utalások szinte teljes mellőzése kiemeli ezt az éneket a XVI–XVII. századi vallásos költészet átlagos produktumai közül.

Az Istennel való heves tusakodás nyomja rá a bélyegét, akárcsak Balassi jó néhány istenes versére (Vö. Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét, Az Szentháromságnak első személe, Kegyelmes Isten kinek kezében életemet adtam, Adj már csendességet, lelki békességet...)

* * *

De nem csupán ez a jól szerkesztett motívum-rendszer emeli ki ezt az éneket a sötét környezetből s helyezi Balassi versei közé. Nem a versforma az, amely egyedül bizonyítaná Székel Andrásnak Balassiéval rokon verselő technikáját. Érdemes figyelmet fordítanunk a vers nyelvtani szerkesztettségére is. A világos, nem terjedős, egészében jól szerkesztett, határozott funkciójú versszakokból álló költemény részletei is olyan költői talentumról adnak bizonyítékot, amely az átlag fölé és Balassi környezetébe emeli Székel Andrást. Balassi kitűnő szerkeszteni tudása megnyilatkozik verseinek paralizmusaiban is. A vizsgált ének is kitűnik ebből a szempontból.

Siralmos iaij szoual Istenömhez kialtok
heruadot orczaual feld szine fele hajlok

A sor végén párhuzamosan elhelyezett *kiáltok* – *hajlok* állítmányok belső ellentétet is hordoznak: *föl*-kiáltok, *le*-hajlok. Tökéletes a megfelelés tartalmilag és grammatikailag is a *siralmos* jajszó és a *beruadot* orca között is.

Ugyanilyen tiszta párhuzam formálja meg a 2. versszakot. *Zoko*-*go* orczaual – *teredelmes* szinel; megiek – uigiek.

A 3. versszak párhuzamosan elhelyezett állítmányai és határozói tiszta képletet mutatnak, de a funkcióbeli párhuzam tartalmi ellentéteket hordoz:

Eletöm megh *rutult* haborito uetkemtwl
Vallions mikor *nierek* kegielmet Istenemtwl.

A *rutult* – *nyerek* a negatív–pozitív ellentétét mutatja, akárcsak a *vétek* – *Isten szembeállítás*ása.

A 4. versszak első két sorának két kijelentése után a felszólító formában megfogalmazott kérdés intenzitását, nyugtalanságát, érzelmi feszültségét eredményezi a 3. sorban található ismétlés: *Hozd el iob kezedet ne eresz engemet...* Ugyanaz a kérdés kap kétfajta megfogalmazást. A párhuzamban azonban ellentét is van: az első felszólítás állító, pozitív kérdés, míg az ismétlés már tagadó, negatív: *hozd el* – *ne eresz*.

Az 5. versszak kiasztikusan szerkesztett két kijelentéssel kezdődik:

En iffiusagomnak *nezzed* gienge ereiet,
ne hozd sietseggel bwntetesem ideiet

Tiszta párhuzam: *gyenge erejét* – *büntetésem idejét*. Az előző versszakban találkoztunk az állító és tagadó kérdés párhuzamba állításával. Itt: *nézzed* – *ne hozd*. (A *ne hozd* erőteljesen visszaul az előző versszak *hozd el* kérésére.) A záró sor is világos párhuzamot tartalmaz:

Nisd megh kegies Atiam, keduessen *oncz ream...* Természetesen tovább mehetnénk a párhuzamok elemzésében: *erejét* – *idejét* – *kútfejét*.

Folytatódik a párhuzamos szerkesztésmód a 6. versszakban.

*Had elledgien lelköm uigasztalo keduedtwl
had örwllien sziuem giogito kezeidtwl.*

A strófa lezáró sorának első két tagja a már tapasztalt, feszült lelkiállapotról tanúskodó kérdés-ismétlés, az állító és tagadó fogalmazású kérések egymás mellé állításával:

legi kegielmes nekem, *ne rekesz ki* engem az Angiali seregbel.

Haragus orczauel – kegielmes szemmel; bwneimre – köresztre; sorozatos párhuzamok, belső ellentéttel, a már említett én-te szembeállást kidomborító szerepben. Nyelvtani párhuzam a záró sorban: piros uereuel – lelkem öremeuel. Ezek a 7. versszak párhuzamai. Természetesen tovább lehetne részletezni a mikro-elemzésben feltárható jelenségeket, hiszen párhuzam a *sok bwneimre – amaz köresztre* jelzője és jelzői alaptagja is stb.

Nem hiányzik a párhuzam a következő, a 8. strófából sem. A versszak utolsó periódusának első két egységében nyomatékos felszólítás fogalmazza meg a kérést: *ne hagi maradnom – ne hagi el roshadnom...*

A 9. versszaknak az előzőkhöz hasonló egységében ott a párhuzam: *pokol* hevébe – szikrázó *tüzébe*. Bonyolultabb szerkesztés, szimmetrikus elrendezés. Szorosan egymás mellé kapcsolja a tűz képzetével összefüggő *hevébe – szikrázó* szavakat.

Párhuzamos sorai vannak a 10. versszaknak is:

*Rotiogo uilagat hozd fel fenies napomnak,
szwniek megh gietrelme repedezet czontomnak.*

Párhuzamok nyelvtani szempontból, de tartalmi ellentétek. Egyrészt ellentét van a pozitív jelentésű *hozd fel* kérdés és a negatív, valaminek az elmúlását kívánó *szűnjék meg* állítmányok között. A sor végére helyezett jelzős szerkezetek determinánsai ugyancsak ellentétes jelentésűek: *fényes* (pozitív) – *repedezett* (negatív).

A 11. versszak első két sorának világos nyelvtani párhuzama: *bus sziuemmel – köni hullassal*. A két sorban elhangzó kijelentések mélyen ellentét feszül.

Az utolsó strófa, a 12. is ismer párhuzamokat: a sor végére helyezett állítmányokra fordíthatjuk a figyelmünket. (*tisztöltessel – ne kessel – diczertessel*)

Mint már utaltunk rá, a tüzetes mikroanalízis a vers szerkeszttségének további, egészen meglepő értékeit hozhatná felszínre. De nem célunk a teljességre törekvő elemzés. A felsorolt párhuzamok – ellentétek elegendő anyagot szolgáltatnak azonban ahhoz, hogy megállapíthassuk: a reneszánszra jellemző, Balassinál szinte állandóan megtalálható szerkesztési sajátosságok megléte érett költőre vall.¹⁴⁰

Említettük, hogy Székel András helyét nem Rimay, hanem Balassi vonzáskörében kell kijelölnünk, annyira Balassi fénye verődik viszsza róla, szinte torzítástól mentesen. Érdeemes idéznünk Klaniczay Tibor megállapítását a manierista költőkkel kapcsolatban: „mindenekelőtt a művészi kompozíció eltűnésére lehetünk figyelmesek. A Balassi-versben érvényesülő, a *mellérendeltség és a szimmetria* elvén épülő harmonikus művészi szerkezet helyett csak egy retorikus keret marad, ebben helyezkedik el a manierista költő mondanivalója.”¹⁴¹

A paralelizmusok elemzése után érdemes egyes elemeket helyükről kiemelve is megvizsgálni. Az állítmányok pl. mind igei állítmányok, névszói állítmányt egyáltalán nem találunk Székel András versében: ne engedd, hozd el, ne eressz, nézzed, ne hozd, nyisd meg, öntsd reám, éledjen, örüljen, ne rekessz ki, ne nézz, tekincs, fereszte, ne hagyd, ne hagyj, ne hagyj, dicsérhessem, elvehessem, ne essem, hozd fel, szünjék meg, tündököljék, tiszteltessél, ne késésél, bocsásd meg, dicsértessél. – Csupa felszólító módban álló alakok! A nem felszólító módú állítmányok lényegesen kisebb számban fordulnak elő a versben. Az ének expresszívvé válik ettől.

Jelzős szerkezetei sem nevezhetők szokványosaknak, halványaknak: hervadott orca, zokogó orca, háborító vétek, bűnnek fegyvere, nyomorúságos hab, vétkem koporsója, ragyogó világ, repedező csont.

Szemléletes, képszerű tud ezáltal lenni az ének. Pl.: *bárkámát készítem nyomorúságos habra; ne hagyj elroszbadnom vétkem koporsójában; elhittem én nyilván, hogy az kék ég alján feljött az én csillagom.*

Szines, csillogó az az összkép, amelyet a vers egésze sugároz. Ezek a legfontosabb összetevői: piros vér, szikrázó tűz, ragyogó világ, tündöklő hír, kék ég, csillag.

Hiányos lenne elemzésünk, ha nem említenénk meg Székel András rímelési technikáját. Természetesen a korszak költői gyakorlatának megfelelően szép számban használ ragrímeket. De találunk

ilyen párokat is: miatt – riadt; immár – alig vár; habra – napra; atyám – reám; köresztre – feresztre; hejába – halálra – koporsójába; magasztalom – asztalom.

Székel András éneke kiemelkedik tehát a korabeli énekköltészet átlagos termékei közül. Zsoltár-utánérzés, személyes problémák megfogalmazása, Balassiéval nagyon közeli rokonságban levő, fejlett verselési technikával. A Balassival való költői rokonság azonban nem azt jelenti, hogy Székel András sablonos utánzó lenne. Nem nyomja el benne Balassi hatása a költői egyéniséget. Balassi formai elemei nem utánzásként lelhetők föl énekében. Székel András nem Balassi-utánzó, verse nem Balassi-utánérzés, hanem ennél több. Sajnos több éneket nem tudunk az ő nevéhez kapcsolni, de az ének elemzése során kiviláglott, hogy költői talentumának nem lehetett ez az ének egyetlen megnyilatkozása. Jó tollú költő volt.

Bán Imre a következőket mondja: „A zsoltárfordító Thordaitól nehéz önálló szerkezeti megoldásokat számonkérni, elvégre egyházi használat számára készült verseiben a bibliai szöveg terjedelme és gondolatainak rendje előre megszabta a költemény belső formáját. Beza és Buchanan nagyszabású humanista zsoltárátköltéseinek követésére viszont csak a velük egyenrangú Balassi Bálint mert vállalkozni, teljes sikerrel.”¹⁴² Hozzáfűzhetjük ehhez a megállapításhoz, hogy talán nem Balassi volt az egyetlen, aki hasonló jellegű zsoltárátköltésre vállalkozni mert. Sikeres, teljes értékű és viszonylag önálló megoldásnak kell tartanunk Székel András *Siralmas iaij szoual Is-tenömbez kialtok* kezdetű énekét is.

Székel András sajnos ismeretlen. Éneke segítségével azonban megkereshetjük a helyét a magyar protestáns énekköltészetben. Két ízben találkozunk ezzel az énekkel: 1700-ban egy nyomtatott unitárius énekeskönyvben, valamint a Kassai–Makai-féle kézirat gyűjteményben 1627–29-ben. Ez utóbbi szintén unitárius eredetű. Mindkét szövegen kimutathatók a romlás jelei. A kézirat variáns is másolt szöveg tehát. – Kifejezetten protestáns teológia itatja át az éneket, hangsúlyozott kegyelemtan: minden kegyelem, minden isteni segítség a kereszthalálból fakad, nem a cselekedetekből igazul meg az ember, hanem ebből a hitből. Ezért írhatja: „Ne hagyj azt a szent hírt tőlem múlni hejába, hogy szent fiad mene az szomorú halálra.”

Az éneknek mindössze két forrásban fellelhető szövege azt mutatja, hogy lényegében változatlanul élt tovább az ének. A későbbi variáns minden bizonnyal nem Kassai kézirat szövegét vehette

alapul. Kassai–Makai gyűjteményének másolója következetes „javítói” tevékenységével találkozunk az előző fejezetekben. Ez az ének „megmenekült” a teológiai helyreigazításoktól: bizonyára azért, mert nem okozott problémát egyetlen sora sem unitárius másolónk számára. Doxológia nem zárja a verset, korábban sem lehetett záróstrófája, ezt a szerkezeti elemzés bizonyítja. A kereszthalálról beszél a szerző, de Krisztus istenségéről nem esik szó. A Szentlélek pedig teljesen hiányzik.

Versírónk bármennyire is vétkeességének tudatában írta meg énekét, alapjában véve mégis optimista. Az utolsó előtti versszakban szélesre tárul a látómező, a bűnösség és az Isten jóságának kifejezésére használt képek (bűn fegyvere, vétek koporsója, vigasztaló kedv, gyógyító kéz stb.) után kiderül az ég és felragyog a hajnalcsillog.

A protestáns teológia, de nem trinitárius tanítás megléte alapján, valamint a szövegváltoztatások teljes hiányának megfontolása után nem tudjuk kizárni Székel András unitárius voltát.

Ha nemcsak ilyen negatív konklúzióink volna, ha bizonyítani tudnánk, hogy unitárius énekkel van dolgunk, következtetéseinkben még tovább léphetnénk. Abból a tényből, hogy Kassai–Makai gyűjteményében olyan Balassi-vers is megtalálható, amely korabeli erdélyi forrásokban eddig nem volt ismerős, és amely Balassi-éneket közlő unitárius énekeskönyvek anyagában nem szerepel, valamint abból, hogy Székel András éneke komoly rokonságban áll Balassi istenes verseivel, némileg módosul Balassi istenes énekeinek elterjedéséről alkotott eddigi képünk. Nagyobb volt ezeknek az énekeknek a népszerűségük, mint feltételezhettük. A gyülekezeti éneklés kisajátította a zoltárátköltéseket, és nemcsak az unitárius nyomtatványokban előforduló három Balassi-ének lehetett népszerű, hanem talán lényegesen több is.

MÁS FORRÁSBÓL NEM ISMERT HÁROM ÉNEK

Mennek feldnek diczöseges kirallia. A kéziratos gyűjtemény 10. éneke. Vele kezdődik a gyűjteménynek az a szakasza, amely néhány – a korabeli protestáns énekeskönyvekben nem található – részben ismert, részben ismeretlen forrásból származó éneket rögzít.

A 3–9. ének – kivéve a 7. darabot, a *Magasztalliuok köresztiének az Vristent...* kezdetű éneket – mind olvasható unitárius forrásokban. A 15–22. ének – kivéve a 17. éneket – szintén megtalálható unitárius környezetben. A 25–26. ének ugyancsak ismerős unitárius énekeskönyvekből. (Vö. 26. oldal!) A 12. ének Bogáti Fazekas Miklós zsoltára: *Lattia uilagh dolgat Isten es forgattia*, a 13. ének Székel Andrásnak az előző fejezetben bemutatott verse, a 14. pedig Balassi istenes éneke, a *Kegielmes Isten kinek kezében eletemet attam*. A 17. ének a Kuun-kódexből és a Komáromi énekeskönyvből ismert *Diczertessek Vram örek szent neued* szavakkal kezdődő ének.

A 10. ének közvetlen környezetét vegyes eredetű darabok alkotják. A forrást illetően semmi bizonyosat nem mondhatunk. Az eddig használt forrást valószínű félretette egy időre a másoló. Ugyanez a forrás nyomonozható ki a gyűjtemény vége felé újra. A felsorolt énekekhez lehetett olyan forrása, amely valamennyi (10–14.) éneket együtt tartalmazta, de semmi bizonyítékot nem találunk ennek az alátámasztására. Nem zárható ki az sem, hogy több helyről válogatta össze ezeket a verseket.

Ha közelebről szemügyre vesszük a *Mennek feldnek diczöseges kirallia* kezdetű éneket, olyan tartalmi jellegzetességekre lehetünk figyelmesek, amelyek alapján nagy valószínűséggel az unitárius eredetű énekek csoportjába sorolhatjuk.

Tekintsük át az ének gondolatmenetét!

1. versszak: az Isten a mi Urunk Jézus Krisztus szent Atyja. Ő, aki mindent teremtett, ő tart fenn mindent.

2. versszak: igaz hitből őt tisztelik a keresztyények.

3. versszak: az Isten parancsa, hogy hozzá forduljanak a hívek szükségük idején. Meg is hallgatja őket.

4. Az Isten megrontja az ellenséget, hatalma mindenek fölött való: népét megdicsőíti.

5. Az előzmények alapján – miután kifejtette, hogy milyen is az Isten – bizalommal fohászkodik. Siralmas ügyében Istenhez folyamodik.

6. Mi is az előbb már említett siralmas helyzet? Idézzük:

Im minden rëndök most fel tamattanak,
szent igassagod ellen tanaczkoznak,
Hogi teged uallokat fel uadaszanak
Es mind eggigh az feldrel ki irczanak.

Minden rëndök: bizonyára hivatalos fórum előtt kell megállniuk.

Szent igassagod: a hit kérdése a vita tárgya. Nem egyszerű hitvitáról van itt szó, hiszen *tanaczkoznak:* zsinatra gondolhatunk. Valamelyik keresztény csoport ellen folyik a harc, a felek keményen szemben állnak, az egyik oldalon világi hatalom is van. Az erősebbnek a célja: *hogi teged uallokat fel uadaszanak, es mind eggigh az feldrel ki irczanak.* Az istenhit kérdése lehet a téma, nem engedik szabadon létezni a *teged uallokat.*

7. versszak: A harcnak van már következménye: *mar nehaniat temleczbenis uettenek tized kozzul...* Ez tehát a nyomorúságos helyzet, ez a szükség ideje. A bevezető versszakokban található okfejtés logikus folytatása következik: tehát mutassa meg az Isten, hogy nem hagyja el a népét, ha hívei segítséget szenvednek.

8–22. versszak: az elhangzott kérés megalapozása. Ó- és újtestamentumi esetek, történetek sorakoznak föl, olyan jelenetek a Szentírásból, amelyek mind arról tanúskodnak a szentírási gondolatvilágban járatos énekes számára, hogy az Isten segít a bajban. A legtöbb említett példa fogsággal, börtönnel van kapcsolatban. Az Isten mindig kiszabadította híveit a fogságból.

23. versszak: összefoglalja az eddig felsoroltak lényegét: minden kilátástalan ügy az Isten diadalával végződött.

24. versszak: reménységgel könyörög. Reméli, hogy a mostani helyzetből is lesz kiút, mert *sem tanacz sem erő nincz* az Isten ellen.

25. Figyelmezteti, kéri az Istent: *Emleközzel te kis marok nepedről.* Nincsenek sokan, kisebbségben vannak, akik őt *igaz hitbel* szolgálják.

26. Az ügy, amiért szenvednek, még kezdeti stádiumában van. Ezért kérheti: *Ne had Vram felbe kezdöt miuedet, vid ueghez inkab*

szep epwletödet. Nem gondolhatunk semmiképpen sem olyan hitközösségre, amely már erős gyökereket vert. – Ha már megadta nekik az Isten, hogy helyesen ismerjék őt, tartsa is meg őket: *Ha bozzank attad szent esmeretedet, tarcz megh az te kis giwleközetedet.* Öntudatos hitvallás, büszkeség, a neofiták buzgósága és rendíthetetlensége sugárzik át ezeken a kijelentéseken.

27. versszak: *Vram mutasd igaz Istensegedet, szabadulasinkban bölcsegedet.* Ha megszabadulnak, bebizonyosodik, hogy az ő istenük az igaz Isten, hiszen az ő kérésük teljesül.¹⁴³

28–29. versszak: nem szentháromsághívő teológiával megfogalmazott sorok zárják a terjedelmes verset. Nem valószínű, hogy lényeges átírásokkal kellene itt számolnunk, bár másolónk kezemunkájára vall a 110. és 114. sorban a *Christus altal* kifejezés. Krisztus istenségét nem említi, a Szentlélek sem Isten, hanem erősítő a hitben.

Zsoltárszerű ének. Az alapélmény zsoltárokban is megtalálható, a szorult helyzetben Istenhez kiáltó ember ószövetségi gondolatvilága tűnik ki a sorok mögül. Szoros kapcsolatban van ezek szerint az Isten dicsősége és Isten híveinek a sorsa. A „vajon az alvilágban ki dicsér téged?” logikája itatja át a verset, akárcsak az ószövetségi zsoltároskönyv jó néhány darabját.

A XVI. század leggyakoribb strófaszervezete (4x11), ragrimes sorai, erősen biblikus stílusa alapján énekünket a XVI. század alkotójának mondjuk.

Megfontolásra érdemes, hogy Kassai István – Makai Mihály gyűjteményében az énekek nagy többsége unitárius forrásokból ismerős.¹⁴⁴ A nem unitárius forrásokban található énekeket is unitárius szellemű átírásban olvashatjuk. Vajon helyet kaphatott-e az ennyire hangsúlyozottan unitárius gyűjteményben olyan ének, amely történelmi utalásokat bőségesen tartalmaz – olyanokat, amelyek az éneket másoló előtt minden bizonnyal még ismerősek – abban az esetben, ha ezek az utalások történetesen református rabok sínylődésére vonatkoztak? Egy emberöltő eleven hagyománya komolyan befolyásolhatta a XVII. század első harmadának öntudatos unitáriusait. Aligha lehet szó tehát ebben az énekben Luther vagy Kálvin követőiről. Ha másolónk aprólékos gonddal, töretlen következetességgel átírta az őt „ingerlő” hitbéli kijelentéseket, feltétlenül átírta volna, sőt: be se vette volna gyűjteményébe a hittestvérei börtönben sínylődő ellenségeinek szabadulását óhajtó éneket.

Milyen történelmi eseményekre utalhat ez az ének? A gyűlés, amelyről a 6. versszakban olvashatunk panaszos sorokat, talán az 1572-i tordai országgyűlés lehetett. Ennek első rendelkezése kimondotta a hitújító antitrinitárius vezetők ellen irányult. Az innovatív tiltó végzések szinte évről évre megújítottak és folyton bővítettek, ami egyfelől arról tanúskodik, hogy a tilalomnak nem sok eredménye volt, habár Báthory foganatba vette is a törvényt és *többeket elcsukatott Gyulafehérvárott.*¹⁴⁵

Dávid Ferenc sorsa is a börtön lett. Énekünk szerzője szerint a szent tudomány ellen *dühösködnek*: a léghör bizonyára nem a higgadt, józan tárgyalások léghöre volt. Érdeemes idéznünk Kocsi Csergő Bálint néhány mondatát a Kősziklán épült ház ostromából, amint Bod Péter az események után több mint száz esztendővel magyarra fordította.¹⁴⁶ Nem lehetek sokkal szelídebbek az indulatok a harc kellős közepén sem.

„Az ördögnek ennél nagyobb eszköze a reformatio meg akadajoztatására nem volt. Vala ez elsőben kolosvári lutheranus magyar pap, igen ékesen szolló, ravasz beszédű ember sokat tselekedett a reformatusok ellen, míg Melius Péter Debreczeni Pap által meg törék a szarva és Reformatusa lőn: azutan Blandrata egy idővel ez ígéréttével hogy püspöкке téteti (mellyet meg is tellyesite) letsala lábáról és a Sz. Háromságot tagado Tudományt kezdé hirdetni, mellyel Erdély országát több társaival edjütt igen meg vesztegeté. Töbre is méne a karhozatos tudományban Socinusnál, és Blandrattánál mert ez kezdé tanítani: Ha a Christus nem örök isten, nem is kell hát segítségül hívni: nem a Szent lélektől hanem Joseftől fogantatott mint más emberek szüleiktől: ezért és ehez több hasonló káromkodásaért Bátori Cristof fejedelem Sinodust gyűjtete, holva ezeken kívül olly szörnyü vétkekkel vadola a felesége is hogy mindgjart meg fogatatván Dévára vitetettnek a Tömlöztben holon a Lelki ismeretnek olly nagy nyughatatlanságában esik, hogy az esze is tellyességgel elmenvén mint a marha ugy bögött. Kepzelt ebben a kinnyában ördögöket is neki meg jelenni, kiket uti társaiknak nevez vala: Ez szörnyü kinnyai után példáson meg hala Januariusnak 6. dik napján 1579 Esztendőben.”

Szólhatott az ének eredetileg talán Dávid Ferencről is: gyűlés, bebörtönöztetés vele kapcsolatban is történt.

Dávid Ferenc nem volt az egyetlen, aki az unitárius hitért meghurcoltatást, börtönbüntetést szenvedett. Nem szabad megfeleldkez-

nünk az új hitnek másik jeles képviselőjéről, Egri Lukácsról sem. Károlyi Gáspár vezetése alatt „Egri Lukácsnak valószínű másoktól is – Eger környékén meg Ungvárt, az Egri Lukács új lelkészi s egyben esperesi működése helyén s bizonyára egyebütt is – támogatott továbbfolyó propagandájával szemben előbb 1568 január lelegejére Szikszón, ugyanazon hónap végére Kassán tartottak zsinatot. Ez a január 27-én tartott zsinat már, minthogy a közös veszedelem ellen (a főképp kassai német) lutheránusokkal összefogva tartották, a reformátusokat és magyarokat egyébként nem jó szemmel néző, de lutheri hajlamú Schwendi Lázár felsőmagyarországi főkapitány bizalmát is bírta – annál inkább, mert a tiszántúliak a közvetlen közelre kitűzött debreceni, február 2-i zsinatjuk miatt, nem is mentek el rá –, sőt a kemény katona *a zsinat munkájának elébe is dolgozott azzal, hogy Egri Lukácsot egyszerűen elfogatta és a szádvári börtönbe csukatta...* 1574-ben a jászói tömlőben halt meg” – írja Révész Egyháztörténetében.¹⁴⁷ – Ha megbízható az énekszerző krónikája, a leírás ráillik erre az esetre. Zsinat tanácskozik a „szent tudomány” ellen, „dühösködnek”, sőt – a gyűléstől függetlenül – börtönbe is kerülnek az igaz hit vallói közül néhányan.

Név szerint is tudunk még az innováció néhány jeles harcosáról, akikre ráillik az énekben lefestett szorult helyzet. Kanyaró Ferenc írja: „*Csanádi Imrének és a börtönben elpusztult Egri Lukácsnak lehetett bajtársa Melius kárörömmel emlegetett Gargianos Matte-ja is...* Nem közönséges ember lehetett, ha gondolóra vesszük, hogy Krisztus istensége tagadásáért *Mezőgyáni Ambrussal és a többivel együtt, kinek neve, fájdalom, a jó Mélius tollában maradt, az egri kapitány hitvédő emberei undok halálra méltatták. Gárgyános Máté és Mezőgyáni Ambrus nevét kegyeletes megemlékezésünkben akár a nagy Dávid Ferenc és Alvinczi György mellé állítsuk, kik az igaz hit és meggyőződés törhetetlen erejét közhasznú életök feláldozásával is készek voltak megpecsételni.*”¹⁴⁸

Megemlíthetjük még *Johannes Paleologust* is, aki ugyanilyen sorsra jutott. Az olmtúzi püspök lefogatta és kiszolgáltatták a római inkvizíciónak. Több mint három évig sínylődött börtönben, míg 1585-ben meghalt.¹⁴⁹

Gyűjteményünknek ez az ismeretlen szerzőtől való éneke minden bizonnyal az unitárius hit áldozatairól beszél.

* * *

Az unitárius főforrásban megtalálható 20–22. ének után másolunk egy zsoltár-átköltést iktat a gyűjteménybe: *Serkeni fel en lelköm az te nagi almadbol keresd iduessagedet*. Forrása ismeretlen, akár csak a közvetlenül utána következő éneké.

10 strófából áll az ének, az első és az utolsó mintegy keretet ad: *Szent David ad peldat*, illetve: *Szent David propheta ez eneket irta...* A 146. zsoltár átköltése ez a vers, amint a záróversszak meg is mondja. Pontosabban: Dávid énekének mondja a verset. Azok a sorok azonban, amelyek nem a zsoltár szövegének fordításai, hanem csak a versforma megkívánta bővítmény szerepét játsszák, sejtenei engedik, hogy az énekszerző milyen hitet vallott magáénak. – Lásuk tehát, miben áll énekünk parafrázis-jellege!

Az első versszak *Serkeni fel en lelköm* felszólítása lényegében megfelel a zsoltár kezdősorainak: *Lauda anima mea Dominum* stb. Szokványos bővítés a *Szent David ad peldat*.

A 2. versszak egybefoglalja a zsoltár 2–3. versét, különösebb bőbeszédűség vagy hozzáadások nélkül. A 3. versszak is megfelel a zsoltár szövegének.

A 4. versszakban ellenben már lényeges bővítést látunk. Idézzük tehát az ének 13–16. sorát:

De nagi boldogsagban es diczesegben reszeswlhtenek azok,
kik az Izraelnek igaz Isteneben lettek tökelletesek,
Csak wtet tisztelik es wtet keresik tellies szwbél imagiak:
Teb Isten tarsokat melleie nem tesznek Felseges Vrnak mo[n]giak.

Mindössze ennyi a latin megfelelője: *Beatus, cuius Deus Iacob adiutor eius, spes eius in Domino Deo ipsius*. A versszak második fele tiszta hozzáköltés. Az Isten imádása áll az énekszerző szeme előtt: *csak őt* tisztelik, és más isteneket nem tesznek melléje. Az Isten imádásának torzulása a többistenhit; a Szentháromság-tagadók számára bálványimádással egyenlő a trinitárius hiten lévőkké vallási gyakorlata.

Az 5. versszak szép felsorolása: *egeknek es feldnek meliseges tengernek ez csak egiedul Vra* – színes bővítése az eredetinek: „*Qui fecit caelum et terram, mare et omnia, quae in eis sunt.*” A strófa zárósora azonban több mint egyszerű bővítés. Tartalmi többlete van: *azert kik w benne igazan hihetnek leszen megh segiteje*. Újra előtérbe kerül az Istenben való igaz hit kérdése. Hangsúlyt kap az

igazan szó, mintegy megkülönböztetés akar lenni mindazoktól, akik esetleg más módon ismerik el az Istent.

Hűséges az Isten: erről beszél a 6. versszak. Enni ád az éhezőknek, igazságos ítéletet tart – amint a zoltárszöveg is tartalmazza.

Fogyokat szabadít, vakokat világosít, jövevényeket támogat. A 7. versszak utolsó sora, a 28. sor azonban megint érdekes hangsúlyt ad egy kifejezésnek: *igaz hitwieknek utokban uezere leszen igazgatoia*. A hitről nincs szó a zoltárban.

A 8. versszak megfelel a zoltárnak, természetesen a versforma megkívánta bőbeszédűséggel.

Mind eörekke leszen ez felesges Vrnak uilagon birodalma: „Regnabit Dominus in saecula...” De hogy kit boldogít az Úr, arról a zoltár nem beszél. Énekszerzőnk azonban világosan kifejti a következő két sorban:

Azert boldogsagat testi lelki hasznat w nala talalbattia:

Valaki szent neuet igazan beczelli lelek szerent imadgia. Isten nevének igaz becsülése, lélek szerint való imádása: ugyanolyan hangsúlyt kap itt is, mint az előző szakaszokban található néhány megnyilatkozás: csak őt tisztelik, benne igazán hisznek stb.

Ezek a kijelentések természetesen nem nyújtanak bizonyítékot amellet, hogy unitárius szerzőtől származnék a zoltár-parafrázis. Sértetlennek tűnik azonban a szöveg – kivéve talán a 15. sor utolsó szavát (tökélletesek – nem rímell!) –, és nincs benne semmi olyan motívum, ami ne felelhetne meg az unitárius hit elveinek. Talán nem túlzott merészség megkockáztatni a feltevést, hogy unitárius eredetű énekkel van dolgunk! Mindenesetre nem zárható ki ez a lehetőség, sőt az ének tartalmi elemei ebbe az irányba mutatnak.

A 4x19 szótagú sorból álló versszak a viszonylag ritkább strofaképletek közé tartozik.¹⁵⁰ A hosszú sorok 3 egységre tagolhatók 6 + 6 + 7 osztásban. Ez a tördelés tapasztalható is a szövegben: az ének írója a párhuzamok iránti jó érzékét tanúsítja, világos, áttekinthető szöveget készítve. Lássunk néhány részletet.

3. versszak:

9 ki megien w *lelkök*

testök felde leszen,

elmarad Vrasagok:

10 semmi gondolatiok

többe megh nem marad

el uezsz nagi birodalmok.

Jó érzékkel szerkesztette meg a lelkök-testök kapcsolatát (khiasmus!), tiszta párhuzam az uraságok-birodalmok. – A 11. sor nyomatékosító ismétlése: senkit nem segítnek – senkit nem őriznek. A 4. versszak első sorában: boldogságban – diczesegben. Ugyancsak párhuzamosan szerkeszti meg az Isten tiszteletére és a többi istenek mellőzésére vonatkozó 15–16. sort.

Szép, logikus felépítésű az 5. versszak:

Egeknek es feldnek meliseges tengernek	ez csak <i>egiedwl Vra</i>
---	----------------------------

Minden allatoknak kiczinnek es naginak	<i>egiedwl formaloia:</i>
---	---------------------------

Fwueknek es faknak eres kw sziklaknak	<i>batalmas teremteje</i>
--	---------------------------

A versszak első és harmadik sorának megfelelői is pontosak: egeknek és földnek – füveknek és fáknak; mélységes tengernek – erős kőszikláknak. – Folytatódik a hasonló jellegű pontos szerkesztés a 6. versszakban: csak mintha fordítottja lenne az előzőnek.

Az kegyetleneknek	megh rontia feieket szegieniti eletet
-------------------	--

Eő benne bizoknak	ehseget <i>taplallia</i> es <i>megh adgia</i> kereset.
-------------------	---

A párhuzamok játéka figyelhető meg a következőkben is. A három egységből álló hosszú soroknak most újra az első két egysége alkotja a párhuzam alapját, míg az utolsó egység a következő sor utolsó egységéhez kapcsolódik.

Az szegeni foglioknak	w szabaditoia rapsagbol ki hozoia
-----------------------	--------------------------------------

Az megh uakultaknak

uilagositioia
betegek oruosloia...

7. versszak:

Az szep igassagban

elöket szereti
es igen oltalmazza,

Az iwueuenieket

igen takargattia
keze alat hordozza

Szegeni eözuegieket
niomorult aruakat

szeme fenieben tartia,

melto panaszikat

nekik megh halgattia
ellensegeket rontia.

A 4x19 szótagú versszak (a Balassi-strófa „nyersanyaga”) lehetőségeit az énekszerző igyekezett kihasználni, nem bonyolította túl a zsolnárt, a hosszú sorokat arányosan részekre bontotta, párhuzamos szerkesztésmódot használva.

A strófa négy sorát ragrímek fűzik össze. Belső rímelésre nem törekedett.

A szöveget bizonyára énekelték. Hogy a lehetséges dallamok közül melyikhez kapcsolódott ez a zsolnárt, nem tudjuk megmondani.

* * *

Az ismeretlen eredetű énekek közé kell sorolnunk gyűjteményünknek 24. versét is: *Forrasra ki uiszem feiem*. Az ének-fűzér egyetlen halotti éneke, a gyűjteményben megközelítőleg sincs hasonló vagy rokon tartalmú ének. Más forrásokban nem találkoznak vele, ezért külön is foglalkoznunk kell ezzel az énekkel.

Varga Imre feltételezése szerint az unitáriusoknak saját szerzésű halotti énekeik nem voltak, egyes alkalmi kivételektől eltekintve.¹⁵¹ Az 1660-ban megjelent *In exequiis defunctorum canendae, Halott*

temetéskorra való énekek valószínűleg nem első kiadása az unitárius halotti énekeskönyvnek. Kanyaró Ferenc és Erdélyi Pál¹⁵² egy 1631 előtti és egy 1631–1660 közötti kiadást vesznek fel. Bizonyos, hogy unitárius szerzésű darabokat nem tartalmaztak, mert az 1660-i kiadás két Thordai-zsoltáron és egy Thordai-zsoltár átdolgozott szövegén kívül kizárólag református eredetű darabokat foglalt magába. Ugyanez áll az unitárius halotti énekeskönyv 1697-i kiadására is. – Ha bizonyítani tudjuk, hogy énekünk unitárius eredetű, akkor gyűjteményünk értékes darabjának kell tartanunk ezt az éneket, hiszen unitárius szerzésű halotti ének szövegét kéziratos és nyomtatott énekeskönyveink nem őrizték meg számunkra.

A magyar reformáció és ellenreformáció temetési énekeivel Alszeghy Zsolt foglalkozott részletesebben.¹⁵³ Károlyi Péter írása alapján (Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről hasznos es szükséges könyveczke az kereztiének epoeletekre es vigasztalásokra... Debrecen, 1575¹⁵⁴) bemutatja az akkori protestáns felfogást a halálról és halálon túli létről. Az ember ezek szerint Krisztus ígéretében bizakodva le bírja győzni a haláltól és az utolsó ítéletről való félelmet. A vigasztaló gondolatok közül kiemelkedik ez a három jellemző tétel:

1. Nyilvánvaló dolog, melyről az egész Szentírás tanúbizonyságot tesz, hogy az Isten némelyeket még ez világnak fundamentumának felvetése előtt kegyelméből elválasztott az örök életre.

2. A lélek nem hal meg a testtel együtt, noha „az több istentelen eretnoksége között, melyeket az sátán ő edéni által, Blandrata és Dávid Ferencz által az mi időnkben feltámaszta, ez tudománt is az ő tanítványi, Tóth Miklós és Schomerus János egynéhány hozzájuk hasonló bolond és részeges emberekkel felindíták.”

3. „Az pápának tudománya írás ellen való bolondság, ki az embereknek lelkeket az Lymbusban és purgatoriumban helyezteti.”¹⁵⁵

Gyűjteményünk halotti éneke nem fohászkodik jó elmúlásért. Nem fogalmaz meg különösebb vigasztalást sem. Csupán figyelmeztetés hangzik belőle: *Peldamonnis igen tanulij, mulando iokra ne baijolij, uezsni ne baiolij.* –

Mit mond ez az ének a temetési gyülekezetnek? Mi az, amit a hívő tanulhat belőle? – A vers teológiai tartalma meglehetősen sovány. Krisztus vigasztaló: az ő megváltó halála nyújt vigasztalást a keresztyén embernek. Itt azonban erről semmit sem hallani. Krisztus föltámadása, a test föltámadása olyan tétel, amely a keresztyén temetési

szertartásban-énekekben valamilyen módon elő kell hogy kerüljön. Erre itt a leghalványabb utalás sem vonatkozik.

A XVII. század protestáns halotti énekeiben „a fohász és a vigasztalás gondolatai érintkeznek, mert megokolásuk közös: az Úr kegyelmére és különösen Krisztus halálára való hivatkozás; viszont mind a két csoportba beleolvad az intés is. A legrégebbi termékek vizsgálata nem egyéb, mint valamelyik megfelelő szentírási részletnek parafrázisa, vagy bibliai vigasztaló mondások összefűzése” – írja Alszeghy.¹⁵⁶

Énekünk csupán az intés motívumát tartalmazza. A szentírási szó- vagy képhasználatnak nem sok nyomát lelhetjük fel benne. Érdekes, hogy a gyűjtemény énekei között szép számban találunk zsoltár-parafrázist, olyan énekeket, amelyeknek komoly teológiai tartalmuk van – ez az ének azonban elűt tőlük. Szentírás toldaléka az énekgyűjtemény: semmiképpen sem mondhatjuk, hogy idegen lenne a szentírási gondolatvilág az énekgyűjtemény tulajdonosától, összeállítójától – mégis helyet kaphat benne ez a csaknem semlegesnek mondható ének.

Vallásos motívum ebben az énekben mindössze ennyi: *lelkedben legien uijulas*, valamint az utolsó versszak buzdítása:

Iambor iozan eletw legij
melliert erdömöt is te uegij,
hogi eletre megij:
Oh halal halal.

Meglehetősen profán búcsúztató ez a gyülekezet részéről, s legalább ennyire profán búcsúzó – a halott szemszögéből. A típus-énekekkel való rokonsága kimutatható annyiban, hogy a búcsúzó halott itt is végigtekint a saját életén, s a szokványos kifejezésekkel rámutat arra, hogy minden mulandó ezen a világon:

6. versszak: Minden állapot it tehat
mulo bator senki magat
ne biztassa hat,
oh uilagh uilagh.

7. versszak: Minden ezen által megien,
nem keduez ez bator szegeni,
bator kirali legien
Oh halal halal.

8. versszak: Kazdagsagh es Vrij szemelij,
iffiu, uen, niomorult szegeni,
mind ez utra kel,
Oh uilagh uilagh.

Ugyanígy temetési közhely a 12. versszak:
Peldamonnis igen tanulij,
mulando iokra ne haijolij,
ueszni ne haiolij.
Oh uilagh uilagh.

Ha megbízhatunk az énekmondó szavaiban, és nem a temetés-kor szokásos nagyítás, „nemesítés”, szépítés történik a versben, akkor nemes ember halála alkalmából készült az ének, aki tehetős volt életében, aki vagyonnal rendelkezett:

10. versszak: Szep uaram fala, szarniaim
sirnak szep nemes uduarim,
sok szep hazaim.
Oh uilagh uilagh.

Semmi fogódzónk nincs, hogy valamit is mondhatnánk arról, ki lehetett, akit ez az ének búcsúztat, illetve akinek a nevében az énekszerző a búcsúzó megírta.

A 13. versszak, az utolsó, némi teológiai tartalmat foglal magába. *Iambor iozan eletw legij* – hangzik a felszólítás; az ilyen élet érdemszerző voltára utal a következő sor: *melliert erdömötis te uegij*. Az érdemszerző, józan élet lehetőséget teremt a további életre: *hogi eletre megij*. Nem különleges invenció ez sem. Talán nem egészen jelentéktelen, ha megemlítjük, hogy érdekes egybeesést figyelhetünk meg Bornemisza Elektrájának egyik részletével. Ott a Mester Orestesznek a következő tanácsot adja: „*Jámbor és tiszta életű legyen*, ha úgy nem akar járni, mint az ő elei.”¹⁵⁷

Költőiség tekintetében sem tűnik ki a vers. Szerkesztettsége laza, kifejezései, képei sablonosak, szokásosak. Versformája: 8 + 8 + 5 + 5 szótagú sorok, az első három sor rímelt, a strófazáró sor pedig refrén. A páratlan strófák refrénje: *oh balal balal*, a páros versszakoké pedig: *oh uilagh uilagh*.

Meglehetősen ritka versszak típusának megfelelő dallamról nincsen tudomásunk.¹⁵⁸

Az ének eredetével kapcsolatban semmiféle adatra nem támaszkodhatunk. Belső érveink is gyengék, ezért különösebb következtetést merészség volna levonnunk. Szinte kizárólag a szövegösszefüggésre vagyunk utalva, valamint az énekek másolójának feltehetőleg tendenciózus válogató munkájára. Mivel a toldalék unitárius variánsok gyűjteménye (olyan énekek is találhatóak itt, amelyek unitárius variánsával csupán itt találkozhatunk), azonkívül más forrásból nem ismert, de bizonyíthatóan unitárius eredetű énekek is olvashatók benne, legalább annyit mondhatunk, hogy nem tudjuk kizárni az ének unitárius környezetben való megszületését. Ezt a feltevésünket az ének néhány negatívuma – az ortodox protestáns tartalom, teológia hiánya – támogatja, de nem szolgáltat elegendő bizonyítékot a következtetéshez.

ÖSSZEFOGLALÁS

Munkánk eredményeit a következőkben összegezhetjük:

1. A győri Bencés Könyvtár 1530-ban nyomtatott Erasmus-féle *Novum Testamentum*ának tulajdonosa a XVII. század elején Kassai István és Makai Mihály volt. Kassai István feltehetőleg azonos az erdélyi fejedelmi udvarban bizalmi feladatokat ellátó Kassai Istvánnal, akinek nevével az egykorú feljegyzésekben és iratokban gyakran találkozhatunk. – Makai Mihály kilétét nem sikerült felderítenünk.

2. A kötet elejére és végére fűzött leveleken olvasható kézirásos szövegekből bizonyítottan véljük, hogy a könyv unitárius környezetben volt használatban, és az énekesgyűjtemény, amely 25 teljes és egy csonkán maradt éneket foglal magába, unitárius eredetű. Epiktétoszt idéz a tulajdonos, unitárius teológiai tartalmú epigrammát jegyez föl, és olyan forrásból meríti a gyűjtemény törzsanyagát, amelynek szerkezete az 1607-i unitárius Isteni dicséretnek című énekeskönyvvel áll a legközelebbi rokonságban. Szövegkritikai megfontolások pedig arra vezetnek, hogy ez a forrás korábbi, mint az említett énekeskönyv.

3. Balassi Bálint istenes énekeinek unitárius körökben való elterjedtségét bizonyítja a gyűjteményben meglévő két Balassi-ének. Az a tény pedig, hogy olyan Balassi-vers is olvasható ebben a kéziratban, amelyet unitárius környezetből egyáltalán nem ismertünk, módosítja a képet és hangsúlyozza Balassi erdélyi népszerűségét. – Ugyancsak a Balassi-filológia körébe tartozik az a megállapításunk is, hogy erős Balassi-hatás elemezhető ki Székel András *Siralmos jajszóval Istenömböz kiáltok* kezdetű verséből. A hatások elemzését folytatni lehetett volna a kötetünkben is megtalálható, Diósgyőrben szerzett ének (Dicsértessék Uram örök szent neved) vizsgálatával.

4. Az unitárius eredetű énekek jegyzékét ki kell egészítenünk az unitárius hitért börtönben sínylődők szabadulásáért könyörgő énekkel (Mennynek földnek dicsőséges királya). Valószínűleg ugyancsak unitárius környezetben keletkezett a *Serkenj föl én lelke*m kezdetű zoltár-parafrázis is. Mindkét éneket csak a Kassai–Makai-féle gyűjteményből ismerjük.

5. Más forrásból nem ismert éneke még gyűjteményünknek a *Forrásra kiviszem fejem* szavakkal kezdődő halotti ének is.

Dolgozatunk a nyomtatványhoz és a kéziratokhoz kapcsolódó problémáknak csak egy részét tisztázta. A további megoldandó feladatokhoz tartozik pl. Makai Mihály személyének felderítése, a könyv kötetéstörténetének vizsgálata, a csak kézíratos forrásokból ismert néhány ének szövegtörténete, a kézírások pontosabb azonosítása, személyhez és időhöz való kötése stb.

JEGYZETEK

- 1 Németh Ambrus, A győri királyi tudomány-akadémia története, Győr, 1904. I. kötet 94.
- 2 Németh Ambrus, i. m. II. kötet 3.
- 3 A magyar irodalom története 2. Bp., 1964. 11.
- 4 Keserű Bálint, Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, 1963. tom. III. 20–22. – Vö. RMKT /XVII. sz. 4. köt. 574.
- 5 Vö. Pirnát, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570 er Jahren. Bp., 1961. 30., 46., 69.
- 6 Esze Tamás, Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 67. Debrecen, 1970. 45.
- 7 Gerézdi Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*. Irodalomtörténet 1947. In Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp., 1968. 358–359. – Érdekes idéznünk Milotai Nyilas megjegyzését: „... Erasmus *ki először mutatta* az eretnekeknek ezt a csavargást...” Speculum Trinitatis. Debrecen, 1622. 594.
- 8 Révész Imre, Magyar református egyháztörténet, Debrecen, 1938. 172.
- 9 Révész Imre, i. m. 171.
- 10 Révész Imre, i. m. 173.
- 11 Kanyaró Ferenc, Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 203.
- 12 „Saeculo XVI. illico post Mohacsinam Cladem Lutherani, Calviniani, Ariani universam dioecesim adeo inudarunt, ut religio Catholica pene oppressa videtur”. Koller József, Prolegomena Historiae Episcopatus quinque Ecclesiarum. Posenii 1804. 154–155. Idézi: Wadasi Jankovich Miklós, Tudományos Gyűjtemény 1829/VI. 78.
- 13 Kanyaró Ferenc, i. m. 193.
- 14 Kanyaró Ferenc, i. m. 159.
- 15 Pinzger Ferenc, Emlékezzünk régiekről. Pécs, 1934. 42.
- 16 Tudományos Gyűjtemény 1829/VI. 44.
- 17 Kanyaró Ferenc, i. m. 83.

- 18 Kanyaró Ferenc, i. m. 91.
- 19 Borovszki Samu, Csanád vármegye története 1755-ig. I. Bp, 1896. 355.
- 20 Borovszki Samu, i. m. 298.
- 21 Kanyaró Ferenc, i. m. 197.
- 22 Kemény János önéletírása. Pest, 1856. 205.
- 23 Tóth Kálmán, Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák. Kelemen-émlék-könyv. Kolozsvár, 1957. 587–592.
- 24 Keserű Bálint, i. m. 22.
- 25 Makai Mihály neve szerepel azok között, akik a Nikolsburgi békekötéssel kapcsolatban telepedtek le Erdélyben. Makkai László szóbeli közlése.
- 26 Kemény Lajos, Barakonyi Ferenc életéhez. ItK 1908. 347.
- 27 Gindely A. – Acsádi I., Bethlen Gábor. Bp., 1890. 52.
- 28 Gindely A. – Acsádi I., i. m. 72.
- 29 KerMagv 1872. 160.
- 30 Kemény János, i. m. 78., 291. és 298.
- 31 Kemény János, i. m. 407. – Kassai Istvánhoz lásd még: Marczali Henrik, Regesták a külföldi levéltárakból. Tört. Tár 1880. 193., Szilágyi Sándor, I. Rákóczi György, Bp., 1893. 106, 115, 177, 277, 359, 360, 362, 364–65. Makkai László, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 18.
- 32 Országos Levéltár, Kassai István levelezése.
- 33 Vö. Gindely A. – Acsádi I., i. m. 197. – Másolata a függelékben.
- 34 1630-ban: Cháky hat mit Ihr. Dchl. Ducaten den Überwitzigen *Cassay* an sich gezogenen... Marczali Henrik, i. m. 139. – Bethlen Gábor fejedelem levele 1619. okt. 30-án „Ad serenissimum Bohemiae novum regem Fridericum tertium palatinum Rheni... Interea vero et in tanta celeritate bellorumque gerendorum curis tumultuaribus licere potuit, intermittere nolui quum per spectabilem ac magnificum dominum comitem Christophorum Erdődi de Monyorókerék, ac *Stephanum Cassai de Colosvar* consiliarios felicem augustissimamque, vestrae serenissimae majestatis coronationem condecorare”. TörtTár 1879. 242.
- 35 RMKT/XVII. sz. 4. kötet 580.
- 36 Bárczi–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története I., Bp., 1964. 79–80.; Kniezsa István, A magyar helyesírás története, Bp., 1959. 15–18.
- 37 Papp László, Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, Bp., 1961. NyudÉrt. 25. 219.
- 38 Farkas Vilmos, Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története, Bp., 1971. 79. NyudÉrt. 74.; Bárczi–Benkő–Berrár, i. m. 81.; Kniezsa, i. m. 15–18.
- 39 Papp László, i. m. 219.
- 40 Bárczi–Benkő–Berrár, i. m. 81.; Farkas Vilmos, i. m. 83.; Kniezsa István, i. m. 15–18.
- 41 Benkő Loránd, Magyar nyelvjárástörténet, Bp., 1957. 89–90.
- 42 Benkő Loránd, i. m. 88.
- 43 Bárczi–Benkő–Berrár, i. m. 196.; Benkő, i. m. 93.
- 44 A Régi Magyar nyomtatványok 1473–1600. incipitmutatója segítségével.
- 45 Komjáti 1753. RMK I. 332. RMNY 353.
- 46 Huszár Gál, i. m. I: 31b.

- 47 Bornemisza Péter, Enekec három rendbe: kvlömb külömb felec., Detrekő 1582. RMK I. 195, RMNY 513.
- 48 Bornemisza, i. m. 52b, 68a, 256b.
- 49 A keresztyeni gyülekezetben valo isteni diczeretek egyben szedögettek, es mostan nyomtattatak vyonnan eregbitetek, es emendaltattak L. F. által. Várad, 1564. Sztripszky, I. 1804/11. RMNY 222.
- 50 Az kerezitieni gievlekezetben valo isteni diczerecek egyben szedegettet, vyonnan nyomtatatot, émendáltatot, és sok szép diczireteckel megh öregbitetet. Bártfa, 1593. RMK I. 267. RMNY 713.
- 51 Enekes könyv, melyből szoktanac az Vrnac diczeretet mondani az anya szent egy házban es keresztyeneknek minden gyülekezetiben, mostan vyobban egben szedegettetött es meg öregbittetött Sz[egedi] Gergel által meg emendáltatot. Debrecen, 1569. RMNY 264.
- 52 Debrecen, 1570. RMNY 276.
- 53 Enekes keoniv, melibol szoktanac az Vrnac dicziretet mo[n]dani az aniaszentegyhazban es keresztieneknek minden gyülekezetiben. Mostan uyobban egybe szedegettetet, es egy nehani szep dicziretekel meg öregbittetet, az keresztieneknek vigasztalásokra emendaltatot. Debrecen, 1579. RMK I. 151, RMNY 429.
- 54 Debrecen, 1586. RMNY 582.
- 55 Isteni dicséretetek, imádságos, és vigasztaló énekek. Kolozsvár, 1605–7. RMK I. 342.
- 56 Isteni ditsiretek, imadságos, es vigasztalo Énekek. Kolozsvár, 1632. k. RMK I. 1586.
- 57 Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske. Kolozsvár, 1623. RMK I. 529.
- 58 Vö. RMDT II. 63.
- 59 Várfalvi Nagy János, Az unitáriusok énekes-könyveiről. KerMagv 1871. 124.
- 60 Imadsagos es Enekes Kézbe hordozo Könyvetske. Kolozsvár, 1700. RMK I. 1558.
- 61 Eckhardt Sándor, Balassi Bálint összes művei, I. Bp., 1951. 21.
- 62 Latod Isten szíueinket: Vasady-kódex (1613–15 k.) 86a–b. Stoll 27.
Felseges Isten mennek feldnek Vra: Dersi András zsolttároskönyve (1665 után), Kolozsvár, unitárius. Stoll 84.
Vilagossagoknak szent Attia: Felvinczi-kódex (1676) 227a–b. Stoll 101.
Diczertessek Vram örek szent neued: Kuun-kódex (1621–1647) 42–44. Stoll 40. – Komáromi énekeskönyv (1701) 39b–45b–45a. Stoll 162.
Adgi mar czendesseget: Thordai-kódex (1657 előtt) Stoll 80.
Halgasd megh mostan felseges Isten: Petri András-énekeskönyv (1630–1, 1663–8) 81a. Stoll 50.
Diczertessel Atia Isten menni egben: Kuun-kódex, Stoll 40.
Tsak te hozzád szent Atiank mi kialtunk: Boroszlói kézirat (XVI. sz. vége) 5b–6a. Stoll 7.
- 63 RMK I. 159, 256b.
- 64 A források felkutatásához felhasználtam a MTA Irodalomtudományi Intézetének énekkatalógusát, Varga Imre szíves segítségével.
- 65 RMK I. 159, 166a.

- 66 Isteni dicséretetek 1605–7, Isteni dicséretetek 1632, Isteni dicséretetek 1697, Csonka antifonálé (1607–1632), Bölöni-kódex (1615–1621). Lásd: RMKT XVII. sz. 4. kötet 24–25. és 540.
- 67 RMK I. 195, 29b; RMK I. 342, 106–7.
- 68 RMK I. 195, 41a; RMK I. 342, 177–8.
- 69 RMK I. 195, 110b.
- 70 RMK I. 195, 125b; RMK I. 342, 393.
- 71 RMK I. 195, 121b; RMK I. 342, 384.
- 72 Kuun-kódex (1621–1647) 42–44. Stoll 40. Kiad. Dézsi. ItK 1916. 61.
- 73 Komáromi énekeskönyv (1701) 39b–45b–45a. Stoll 162. Kiad. Erdélyi, EPhK 1899. 424–5.
- 74 Ács Mihály, Zengedező Mennyei Kar, Lőcse, 1696. 148.
- 75 RMK I. 195, 52b; RMK I. 342, 440.
- 76 RMK I. 195, 68a; RMK I. 342, 474. Petri András énekeskönyve (1630–1, 1663–8) 81a. Stoll 50.
- 77 RMK I. 195, 256b.
- 78 RMK I. 195, 122b; RMK I. 342, 386–389.
- 79 RMKT XVII. sz. 4. kötet 530.
- 80 Várfalvi Nagy János, i. m. 94. – Uzoni Fosztó István, *Historia Ecclesiae Unit.* I. 640. Vö. RMDT I. 74.
- 81 1629-ben, az énekgyűjtemény keletkezésének idején ez az elnevezés még nem volt használatos. I. Rákóczi Györgynek Tolnay István sárospataki tanárhoz intézett levelében (1638) találkozunk vele először: „Csak azok a recepta unitariusok, akik az Ur Jézus Krisztust invocálják, adoralják mint Istent.” (KerMagv 1874, 155.) Lásd: MNyr 1971. 475.
- 82 Rahner, Karl (szerk.), *Lexikon für Theologie und Kirche X.* Freiburg/Bg., 1965. 507.
- 83 Vö. Kanyaró Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon.* Kolozsvár, 1891. – Pokoly József, *Az unitarizmus Magyarországon.* ProtSzemle 1898. – Révész Imre, *A magyar protestantizmus történelme.* Bp., 1925. – Révész Imre, *Magyar református egyháztörténet.* Debrecen, 1938. – Pirnát Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-en Jahren.* Bp., 1961.
- 84 *De falsa et vera unius Dei Patris cognitione libri duo.* Gyulafehérvár, 1568. RMK II. 106. Idézi: Pokoly J., i. m. 166.
- 85 RMK II. 106, EE3. Vö. Pokoly J., i. m. 293–294.
- 86 Katona Géza, *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei.* ItK 1971. 421.
- 87 Horváth János, *A reformáció jegyében.* Bp., 1957². 354.
- 88 Pokoly J., i. m. 442.
- 89 Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke.* II. kötet. Vö. Pokoly J., i. m. 32.
- 90 RMK I. 342, 171.
- 91 RMK I. 342, 104.
- 92 Dézsi Lajos, *A Kuun-kódex.* ItK 1916. 50–74.
- 93 Lásd: Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke.* I. kötet 90.
- 94 Thienemann Tivadar, *Mohács és Erasmus.* Minerva, 1923. 20.
- 95 Uo. 21.
- 96 Idézi: Klaniczay Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és barokk.* Bp., 1961. 313.

- 97 „A keresztyén nevet viselők között olyan igen eláradott a gyűlölség, hogy immár ketten avagy hárman alig találkozhatnak egybe egy uton, alig mulathatnak egy asztalnál úgy, hogy a vallás fölött ne legyen kocódások és a miatt egymás ellen való megbékélhetetlen gyűlölségök”. Alszeghy Zsolt, A XVII. század lírai költészete. ItK 1935. 2–3.
- 98 Lexikon für Theologie und Kirche I. 708–712.
- 99 RMKT XVII. sz. 4. kötet 529–30.
- 100 Eckhardt Sándor, Balassi Bálint összes művei. Bp., 1951. I. kötet 11.
- 101 Csomasz Tóth Kálmán, A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950. 395.
- 102 Csomasz Tóth Kálmán, uo.
- 103 Eckhardt Sándor, i. m. 11.
- 104 Eckhardt Sándor, i. m. 268.
- 105 Klaniczay Tibor, Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. O. közl. XI. 1957. 327.
- 106 Eckhardt, i. m. 268.
- 107 Eckhardt, i. m. uo.
- 108 Imadsagos es enekes kezbe hordozo könyvetske... Kolozsvár 1700. 162–5. RMK I. 1558.
- 109 Vö.: Várfalvi Nagy János, Az unitáriusok énekes-könyveiről. KerMagv 1871. 96. – Eckhardt a legrégebb unitárius énekeskönyvvel kapcsolatban hivatkozik Várfalvi Nagy tanulmányára: KerMagv VI. 124. –, ez a hely azonban nem a legrégebb unitárius énekeskönyvvel foglalkozik. Nyilvánvaló elírás ez Eckhardtnál, hiszen a kötet lapszámaként, ahol a kérdéses éneknek szerepelnie kell, az 560. van megadva hivatkozásában. Az ennek megfelelő hely azonban Várfalvi Nagy János tanulmányában a 96. oldal.
- 110 Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske. Kolozsvár, 1623. RMK I. 529. – Várfalvi Nagy János, i. m. 124.
- 111 Eckhardt, i. m. 270–271.
- 112 Eckhardt, i. m. 271.
- 113 Haag, Herbert, Bibel-Lexikon. Leipzig, 1969. 761.
- 114 Isteni dicséretetek... Kolozsvár, 1632. RMK I. 1586. 674–675.
- 115 RMK I. 1558. 162–165.
- 116 A felsorolt énekek az Eckhardt-féle kritikai kiadásban a következő számokkal vannak jelölve: 5, 6, 8, 36, 38, 91, 92, 94, 95. A továbbiakban csupán ezekre a számokra hivatkozunk.
- 117 36/37–40.
- 118 36/13, 17.
- 119 91/5, 7.
- 120 91/3–4.
- 121 36/21–22.
- 122 5/17.
- 123 8/9–10, 11.
- 124 36/1.
- 125 38/13–14.
- 126 95/25–26.
- 127 37/25–28.

- 128 6/14, 22.
 129 92/5–6.
 130 36/39–40.
 131 94/7.
 132 8/33–34.
 133 95/20–21.
 134 92/2.
 135 95/9.
 136 5/29–30.
 137 38/19–23.
 138 Vargyas Lajos, Magyar vers, magyar nyelv. Bp., 1966. 86. – A versforma gyakrabban szerepel a XVI. századi gyakorlatban; a XVII. században viszonylag ritkábban fordul elő. Dallama is XVI. századi. Vö.: Papp Géza, A XVII. század énekelt dallamai, Bp., 1971. (RMDT II.) 72–74.
 139 Rimay János munkái. (Kiad.: Radvánszky Béla) Bp., 1904. 49 skk.
 140 Kovács Sándor Iván, A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál. ItK 1970. 500–502.
 141 Klaniczay Tibor, A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 335.
 142 Bán Imre, A magyar manierista irodalom. ItK 1970. 460.
 143 Bibliai párhuzam: 1Kir 18,21–39.
 144 RMDT II. 74.
 145 Landsteiner, Jacobus Palaeologus. XXIII. Jahresbericht über das K. K. Josephstädter Ober-Gymnasium. Wien, 1873. 44. – Idézi: Pokoly J., Az unitarizmus Magyarországon. ProtSzeml 1898.
 146 Kocsi Csergő Bálint, Kősziklán épült ház ostroma. Ford. Bod Péter. – Kiadta Szilágyi Sándor, Lipcse, 1866. – Az idézetet a győri Bencés Könyvtár kéziratos példányából vettük. – Vö. Magyarország története II. 1962. 60–65.
 147 Révész Imre, i. m. 162.
 148 Kanyaró Ferenc, Unitárius vértanúk Eger vidékén, KerMagv 1896. 13–14.
 149 Pirnát Antal, i. m. 116.
 150 RMDT II. 74–75. 268. sz.– Vö. RMDT I. 28. A 150. zsoltár fordítását énekelték erre a dallamra.
 151 RMKT XVII. század 4. kötet 536.
 152 MKsz 1895. 330; MKsz 1899, 132. – Vö. RMKT XVII. sz. 4. kötet 536.
 153 ItK 1916.
 154 RMK I. 116.
 155 Alszeghy Zsolt, A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ItK 1916. 2–3.
 156 Alszeghy Zsolt, A magyar reformáció és antireformáció... uo.
 157 Idézi: Klaniczay Tibor, A magyar reformáció irodalma. Reneszánsz és barokk. 124.
 158 RMDT II. 74–75.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet, A XVI. századi nyugat-dunántúli misszilisek helyesírásáról, Bp., 1969. NytudÉrt 62.
- Acsay Ferenc, A győri katolikus főgymnasium története, 1626–1900, Győr 1901.
- Alszeghy Zsolt, A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ItK 1916. 1–24.
- Alszeghy Zsolt, A XVII. század lírai költészete. ItK 1935. 1–19, 128–145, 241–256.
- Aranyosrákosi Székely Sándor, Unitária vallás' történeti Erdélyben, Kolozsvár 1839.
- H. Balázs Éva – Makkai László (szerk.), Magyarország története II. 1526–1790. Bp., 1962.
- Balázs Ferenc, Dávid Ferenc, Erdélyi csillagok, Kolozsvár 1935.
- Bán Imre, A magyar manierista irodalom. ItK 1970.
- Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza, Bp., 1963.
- Bárczi Géza, Magyar hangtörténet, Bp., 1954.
- Bárczi Géza, Benkő Loránd, Berrár Jolán, A magyar nyelv története I. Bp., 1964.
- Bartalus István, A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században, Pest, 1869.
- Benkő Loránd, Magyar nyelvjárástörténet, Bp., 1957.
- Bod Péter, Historia unitariorum in Transsylvania, Leiden, 1776.
- Borbély István, A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek, EPhK 1913. 170–180.
- Borbély István, A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században, Kolozsvár, 1914.
- Borbély István, A mai unitárius hitelvek kialakulásának története, Kolozsvár, 1924.
- Borbély István, Unitárius polemikusok, Kolozsvár, 1909.
- Borovszky Samu, Csanád vármegye története 1755-ig I–II., Bp., 1896–97.
- Bóta László, Balassi Bálint istenes verseinek kronológiájához. ItK 1954. 420–429.
- Botár Sándor, Újabb adatok Dávid Ferenc életrajzához. ItK 1955.
- Császár Ernő, A magyar protestáns zsoldárköltészet a XVI. és XVII. században. ItK 1902.
- Császár Ernő, Szenczi Molnár Albert zsoldárai. ItK 1914.
- Csomasz Tóth Kálmán, A református gyülekezeti éneklés, Bp., 1950.
- Csomasz Tóth Kálmán, A XVI. század magyar dallamai, Bp., 1958. (RMDT I.)
- Dán Róbert, A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. ItK 1970.
- Dávid Ferenc, Rövid magyarazat mikeppen az Antichristys az igaz Istenről való tvdomant meg homalosította... Gyulafehérvár 1957. RMK I 61. – Hasonmás kiadás: Kolozsvár 1910.

- Debreczeni Ember Pál, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, (Ed. Friedrich Adolf Lampe) Trajecti ad Rhenum 1728.
- Deme László, *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*, Bp., 1959.
- Dézi Lajos, *Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése*, MKSz 1895.
- Dézi Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése V.*, A Kuun-kódex. ItK 1916.
- Dézi Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése VI.*, A Lipcsei-codex. ItK 1916.
- Eckhardt Sándor, *A régi magyar költők képei*, Magyar századok 1948.
- Eckhardt Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943.
- Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941.
- Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint összes művei I–III.*, Bp., 1951.
- Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint az Oceanum mellett*, MKSz 1943.
- Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint utóélete*, It 1955.
- Eckhardt Sándor, *Rimay János összes művei*, Bp., 1955.
- Erdélyi Pál, *A Komáromi énekeskönyv*, EPhK 1899.
- Erdélyi Pál, *Énekes könyveink a XVI. és XVII. században*, MKSz 1899.
- Esze Tamás, *Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején*, Debrecen 1970. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 67.)
- Fajcsok Magda: *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*, Bp., 1942.
- Farkas Vilmos, *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*, Bp., 1971. *NyudÉrt* 74.
- Fitz József, *A könyv sorsa Erdélyben*, Erdély, Bp., 1940.
- Fitz József, *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, Bp., 1967.
- Fraknói Vilmos, *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, *KathSzemle* 1902.
- Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története I–II.*, Kolozsvár, 1935.
- Gálai László, *Ismerjük meg a versformákat!* Bp., 1961.
- Gerézy Rabán, *Balassi Bálint*, *Kritika* 1967.
- Gerézy Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, It 1947.
- Gingely Antal – Acsády Ignác, *Bethlen Gábor és udvara. 1580–1629*, Bp., 1890.
- Gründler, Joseph, *Lexikon der christlichen Kirchen und Sekten I–II.*, Wien–Freiburg–Basel 1961.
- Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XVI. és XVII. században*, Bp., 1931.
- Herepei János, *Adatok régi magyar versekről*, *Egy 1600-ban készült kéziratot graduál*. ItK 1962.
- Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Bp.–Szeged, 1965.
- Horváth János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin 1928.
- Horváth János, *A reformáció jegyében*, *A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1957.²
- Horváth János, *Egy magyar versbeli mondatképletről*, Bp., 1929. (Tanulmányok 1956.)
- Horváth János, *Rendszeres magyar verstan*, Bp., 1969.

- Höfer, Joseph – Rahner, Karl, Lexikon für Theologie und Kirche 1–10, Freiburg, 1965.
- Imre Ilma, Balassi Bálint hatása a XVII. század névtelen költőire, Bp., 1930.
- Imre Samu, A magyar nyelvjárások rendszere, Bp., 1971.
- Incze Gábor, A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, Debrecen 1931.
- Jakab Elek, Adatok énekes könyveink bibliographiájához, MKSz 1882.
- Jakab Elek, A Toroczkai-féle graduál leírásának kiadása, MKSz 1882.
- Jakab Elek, Dávid Ferenc emléke I–II., Bp., 1879.
- Jakab Elek, Kolozsvár története I. 1869., II. 1870., III. 1889.
- Jakó Zsigmond, A gyulai vártartomány urbáriumai, Kolozsvár, 1944.
- Kálmán Béla, Nyelvjárásaink, Bp., 1966.
- Kanyaró Ferenc, A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. EPhK 1907.
- Kanyaró Ferenc, A legrégebb unitárius énekeskönyvekről, MKSz 1895.
- Kanyaró Ferenc, Unitáriusok Magyarországon, Kolozsvár, 1891.
- Kanyaró Ferenc, Unitárius vértanúk Eger vidékén, KerMagv 1896.
- Kardos Albert, A XV. század magyar lyrai költészete, EPhK 1883.
- Katona Géza, Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei. ItK 1971.
- Kemény János, Önéletírása, Kiadta Szalay László, Pest, 1856.
- Kemény János, Barakonyi Ferenc életéhez. ItK 1908.
- Keserű Bálint, Epiktétosz magyarul a XVII. század elején, Szeged, 1963. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum tom. III.
- Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, Bp., 1881.
- Kiss Endre, Dávid Ferenc élete, Kolozsvár, 1912.
- Klaniczay Tibor, A magyar reformáció irodalma. ItK 1957. (Reneszánsz és Barokk, Bp., 1961.)
- Klaniczay Tibor, A magyar későreneszánsz problémái, Stoicizmus és manierizmus, It 1960. (Reneszánsz és Barokk, Bp., 1961.)
- Klaniczay Tibor, A reneszánsz válsága és a manierizmus. ItK 1970.
- Klaniczay Tibor, A szerelem költője, MTA I. O. Közl., 1961. (Reneszánsz és Barokk, Bp., 1961.)
- Klaniczay Tibor, Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához, MTA I. O. Közl., 1957.
- Kniezsa István, A magyar helyesírás története, Bp., 1959.
- Kniezsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, Bp., 1952.
- Kocsi Csergő Bálint, Kősziklán épült ház ostroma, Ford. Bod Péter, Kiadta: Szilágyi Sándor, Lipcse, 1866.
- Kovács Sándor Iván, A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimaynál. ItK 1970.
- Kovács Sándor Iván, Bornemisza Péter, Énekek három rendbe, Detrekő, 1582. A kísérő tanulmányt írta – Bp., 1966. BHA 6.
- Makkai László, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648.
- Marcsek Tibor, Helyesírásunk a XVII. században, Bp., 1910.
- Marczali Henrik, Regesták a külföldi levéltárakból, Brandenburgi Katalin s a Rákócziak történetéhez, Történelmi Tár 1880.
- Melotai Nyilas István, Speculum Trinitatis, Debrecen, 1622. RMK I. 521.

- Meszlényi Antal, A magyar jezsuiták a XVI. században, 1931.
- Nemeskürty István, Bornemisza Péter: az ember és az író, Bp., 1959.
- Nemeskürty István, Bornemisza Péter: Válogatott írások, Bp., 1955.
- Németh Ambrus: A győri királyi tudományakadémia története I–II. Győr, 1904.
- Papp Géza, A XVII. század énekelt dallamai, Bp., 1970. (RMDT II.)
- Papp László, A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, Bp., 1959.
- Papp László, Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában, Bp., 1961. NytudÉrt 25.
- Pinzger Ferenc, Emlékezzünk régiekről, Pécs, 1934.
- Pirnát Antal, Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren, Bp., 1961.
- Pokoly József, Az unitarizmus Magyarországon, ProtSz 1898.
- Radvánszky Béla, Rimay János munkái, Bp., 1904.
- Reizner János, Makó város története, Szeged, 1892.
- Révész Imre, A magyarországi protestantizmus történelme, Bp., 1925.
- Révész Imre, Magyar református egyháztörténet I. 1520–1608., Debrecen, 1938.
- Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet, A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században, Bp., 1961.
- Schiller István, Bogáti Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete, Bp., 1915.
- Stoll Béla, A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840), Bp., 1963.
- Stoll Béla (szerk.), Régi magyar költők tára, XVII. század, 4. kötet. Az unitáriusok költészete, Bp., 1967. (RMKT XVII.)
- Szabó Gyula, Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatt Pécsen és Baranyában, Pécs, 1965. (A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyvei 1964.)
- Szabó Károly, Régi magyar könyvtár I–III., Bp., 1879–1896. (RMK)
- Szabó T. Attila, Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XIX. században, Zilah, 1934.
- Szabolcsi Bence, A Balassi- és Himfy-vers történetéhez, Bp., 1938. Vers és dallam, Bp., 1972.
- Szabolcsi Bence, A magyar zene évszázadai I., Bp., 1959.
- Szabolcsi Bence, A régi magyar metrikus énekek történetéhez, 1928. Vers és dallam, Bp., 1972.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, Magyar nyelvtörténeti szótár, Bp., 1890–1893.
- Szathmáry József, A református énekeskönyv története, ProtSz 1892.
- Szilády Áron – Dézsi Lajos, Régi Magyar Költők Tára I–VIII., Bp., 1877–1930.
- Szilágyi Sándor (szerk.), Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Bp., 1875–
- Szilágyi Sándor, I. Rákóczi György, Bp., 1893.
- Szinnyi József, Magyar írók élete és munkái I–XIV., Bp., 1891–1914.
- Thienemann Tivadar, Mohács és Erasmus, Minerva 1924.

- Thury Zsigmond, A szombatos kódexek bibliographiája különös tekintettel azok énektartalmára, 1912.
- Tolnai Gábor, Balassi Bálint ünnepére, Vázlatok és tanulmányok, Bp., 1955.
- Tolnai Gábor, Molnár Albert éneke, MTA I. O. Közl., 1958.
- Trencsényi-Waldapfel Imre, Erasmus és magyar barátai, Bp., 1941.
- Trócsányi Zoltán, Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása, Bp., 1935.
- Tóth Kálmán, Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák, Kelemen-emlékkönyv, Kolozsvár, 1957.
- Várfalvi Nagy János, Az unitáriusok énekes-könyveiről, KerMagv 1871.
- Vargyas Lajos, Magyar vers – magyar nyelv, Bp., 1966.
- Varjas Béla, Kilenc régi magyar ének, Magyar századok 1948.
- Veress András, De rebus transylvanicis temporibus principum Báthory. 1579–1613, Bp., 1921. Fontes rerum transylvanicarum, Tom. V.
- Volf György, A Batthyány-Graduál, EPNK 1890.
- Wadasi Jankovich Miklós, A Sozinianusok eredetéről, Magyarorszáiban volt ecclesiájokról: különösen Pétsi prédikátorjok Válaszuti Györgynek Kewi Skaricza Mátéval 1588 esztendőben tartott Disputatiojáról, Tudományos Gyűjtemény 1829.
- Wölfflin, Heinrich, Renaissance und Barock, München, 1888.
- Zoványi Jenő, A két Bogáti Fazekas Miklós, EPhK 1935.
- Zoványi Jenő, Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyar protestantizmus történetéből, Bp., 1940.
- Zsoldos Jenő, Az unitárius elnevezés eredete, Nyr 1971.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., 1971. (RMNY)

FÜGGELÉK

AZ ÉNEKEK SZÖVEGE

Hymnus qvotidian[us]

- 1 Latod Isten szíveinket,
iol latod alnokságinkat,
el nem reitíwk bwnéinket,
Variuk kegielmessegedet.
- 5 2 Mindniaian haniat buruluan
kőniergwñk nekéd sz[ent] Atiánk,
feled el mi bwnéinket
Tengerben el be uested wket.
- 10 3 Vilagossága lelkeődnek,
feöl göríeszsze mi szíuwñket,
hogi diczerhesswñk tegedet,
Neued[ne]k diczesegeuel.
- 15 4 Hajjlekodda mi szíuwñket,
szentellied kerwñk Vri[ste]n,
lakodalmat mi szíuwñkben,
Szöröz es nagi niugodalmat.
- 20 5 Engedgied ezt mi z[ent] Atiánk,
az te irgalmassagodert,
ne teueliőgiwñk lelkwñkb[en],
Vijcz megh minket mi szíuwñkb[en].

Praecatio

Vram Isten síes minket megh segíteni, ili nagi szwksegenkben,
z[ent] neuedert es nagi irgalmassagodert. .

Hijm[nus] Iam Lucis orto

- 1 Immaron az nap fel iwuen
könierögiwnk az I[ste]nnek,
hogi mind ez egesz napo[n]
bwntwl minket megh örizzön.
- 5 2 Nieluönket megh tartoztassa,
bwnre hogi ne mozdullianak,
szemeinket be födözze,
Gonossagot ne nezzenek.
- 10 3 Tiztak legienek mi szüieink,
gonosz bwnt be ne uegienek,
keueliseget megh enihiczen,
Etel italt mertekellie[n].
- 15 4 Hogi mikoron az nap el niugszik
es az Eij el közelitend,
ez uilagon tisztak legiwnk,
Diczeriwk az nagi Uri[ste]nt.
- 20 5 Diczösegh legien Atianak,
az w fianak altala,
ki minket az w sz[ent] lelkeuel,
Vigasztallio[n] mind[en] wdeb[en].

hijm[nus] VII dieij

- 1 Felseges I[ste]n me[n]nek feld[ne]k Vra
ki mindenek[ne]k uagi terömtö Attia
Az magas Eghnek szepe[n] alkotoia
Es nagi biroia.
- 5 2 Az mi keduwkert az szep fenies Nappal,
Te megh ruhazad az Egheket nappal,
Az etszakatis az uilagos Holdal,
Mint egi La[m]passal.

- 10 3 Hogi megh niugosson az mi munkainkból,
 Törödesinkbel es faratsaginkból,
 Neha peniglen mi nagi banatinkból,
 Es siralminkból.
- 15 4 Nagi halat adunk kegies Atiánk neked,
 Hogi te ez napon nekwnk ezt engetted,
 Nagi szep beszeddél elnenk (!) te eltetted,
 Dwczesegh neked.
- 20 5 Immar az Napnak az w kezdetiben
 Neked köniergwknk Atia[n]k igaz hitben,
 segili megh minket mi köniergeswnkbe[n],
 Aldgi megh lelkwnkb[en].
- 6 Hogi tiszta szwből aldhassu[n]k tegedet,
 Szep enek szoual diczeriwk neuedet,
 Jozan elmeuel imadhassu[n]k teged,
 Mint Istenwnket.
- 25 7 Az swtet eijnek reank iwueseben,
 Adgiad hogi lelkwnk ne legien swtetben,
 Se penigh hitwnk tökelletlensegben,
 Es teueligesben.
- 30 8 Ha az mi testi szömeink el humnak,
 lelki szemeink read uigiazzanak,
 az mi bwneink mind el alugianak,
 Es megh hallianak.
- 35 9 Tarcz tisztan Vram eltwnket elmenket,
 Öriz megh bwntwl almunkbannis minket,
 Az alnok ördegh ne birion mi uelwnk,
 Eretlenekkel.
- 40 10 Adgi bekesegös niugodalmat nekwnk,
 Es tönnön magad uigiaz Vra[m] ertwnk,
 Hogi szep bekeuel legien fel keleswnk,
 Tellies eltwnkbén.

Anti[phona] die martis

Az kiröl szolt Moses, arrol az Attia Vrsten, fenies kedbel illien bizonsagott teön, Ez az en szeretö fiam, kibe[n] enneke[m] kedue[m] tölt, wtet halgassatok.

- 1 Emlekezzel megh az te szolgadnak mondot beszededreöl:
Az melliel engemet biztatal.
- 2 Az uigaztalt engem az en niomorusagimban:
Mert az te beszeded eleuenit megh engemet.
- 5 3 Az keueliök fölötte ige[n] megh czufoltanak engemet:
De azert az te törüenied melleöl el nem allottam.
- 4 Eszömben iutottak Vram az te öröktwl foguan ualo
iteletid:
Es uigasztalast uette[m] azokbol.
- 5 Irtozom en latua[n] az I[ste]ntelenököt:
10 kik el hagiak az te terueniedet.
- 6 Enekök gianant uoltanak enneköm az te szörzesid:
Az en szara[n]doksagh iarasomnak helien.
- 7 Megh emleközöm Vram Eijel az te neuedrel:
Es megh tarto[m] az te törüeniedet.
- 15 8 Ez penigh abbol let enneköm:
Hogi megh öriztem az te para[n]czolatidat.

Az halhatatlan es lathatatlan etc.

Anti[phona]

Vgimond Iesus en uagiok az Vtt, Es az bizonsagh, es az elet, senki nem megien Atiamhoz, hanem csak en altalam

Psal[mus] 6.

- 1 Iteletet es igassagot czeleköttem:
Ne adgi enge[m] azok[na]k kik ellene[m] patuarkod[na]k.
- 2 Ioban gienierköttessed az te szolgadat:
hogi megh ne niomoriczanak engem az keueliek.
- 5 3 Elfogiatkoztak az en szömeim nezuen az te szabaditasodra:
Es az te igas[sago]d[na]k igeretere.
- 4 Tegi az te szolgadal az te iouoltod szerent:
Es tanciz megh eng[emelt] az te szerzesidre.
- 5 Te szolgad uagiok en:
10 Adgi enneke[m] ertelmet hogi tudgia[m] az te törüeniedet.
- 6 Vram ideie immar hogi iteletöt tegi:
El szagattak az te törüeniedet.
- 7 Ennek okaert szeretem az te para[n]czolatidat:
Inkab az araninal es draga kwuek[ne]l.
- 15 8 Ennek okaert minden paranczolatidat mo[n]dom:
s mindeniket igazoknak uallotta[m]:
minden hazugh eösuent giwleltem.
- 9 Az halhatatla[n] es lat[hatat]lan kiral[na]k czak az
egi bwlcz I[ste]nnek:
Tis[sztes]segh es dwczeseg adassek
- 10 Eö diczertessek sz[ent] egihaz[a]b[an] az Je[sus] C[hirs]tus
[nak]
altala: most es mind eörökkö[n] ereke Vgi legie[n].

Inuocatio

- 1 Uilagossagoknak szent Attia,
ajjandekoknak kegies osztoia,

- 5 me[n]nek es az feldnek hatalmas Vra,
te sz[ent] egihazadnak go[n]duiselöie,
Eörök elete.
- 2 Ki szabadital az karhozatbol,
az setetsegnek nagi hatalmassagabol,
Es be helihezttetel sz[ent] orszagodb[an]
örökesse teuel nagi kegielmedbel,
10 Diczesegebben.
- 3 Haicz le hozzank szent fwleidet
Es halgasd megh köniergeswnket
oltalmazad mosta[n] igassagodat,
mutasd megh I[ste]ni nagi hatalmatat,
15 Z[ent] orszagodat.
- 4 Eönczed reank te szent lelködet,
Es tisztisd megh az mi szüieinket,
ued ell mi elmenk[ne]k homaliossagat,
Es az mi lelkwnk[ne]k sok teueligeset,
20 Eretle[n]seget.
- 5 Esmerhesswnk teged igaz I[ste]nnek
Es ualhassu[n]k kegies Atiank[na]k,
maradhassu[n]k megh hiue[n] te io keduedb[en],
neked szolgaliunk tellies eltwnkbe[n],
25 Eörekke Amen.

In[uocatio]

- 1 Magasztalliuk köresztienek az Vriste[n]t,
ki nekwnk megh kegielmeze nagi io uoltaert,
bwnwnket megh boczata sz[ent] fia által,
Es eörek eletet iger, az Vr Jes[us] C[hris]tusban.
- 5 2 Oh Istennek hozzá[n]k ualo kegiessege,
Az meli kegielemnek soha ne[m] lesze[n] uege,
mint az megh bizonittia az szent Pal könijue,
Hogi csak az Vr Jesus C[hris]tus, leszen az terueni uege.

- 10 3 Boczasd reank Vristen te z[ent] lelkedet,
had indicza köniergesre az mi sziuwnket,
Epicze es vjicza az mi elmenket,
Es elegicze megh bennwnk, az mi sok szekseginket.
- 15 4 Az megh szegött nad szalat el ne tördellie,
De söt az fistelgeö czeppwt eö megh elleszsze,
Az mi köniergeswnket iora uezerlie,
Es az eörek diczesegre lelkwnket megh se[gellie] (?)
- 20 5 Igazgasson minden iora w zent aldasa,
Ne tauozzek el mi twlwnk uigasztalasa,
Szallion az mi lelkwnkre w szent aldasa,
Hogi ne fogion raitunk semmit, Az ördegh czalardsaga.
- 6 Legien neked diczeret az magassagba[n],
ki egiedwl vralkodol az menij orszagban,
Enged hozzad lehesswnk hala adasban,
Es lathassu[n]k szinröl szinre, Az eörök boldogsagban.
Ame[n].

Inuocatio

- 1 Könieregiwnk mindnaia[n] az Vristen[n]ek,
Boczassa ki magas menijbel az w uilagat,
Vegie el mi sziuwnk[ne]k minden homaliat,
Hogi erthesswnk I[ste]ne[n]k[ne]k, minden[en] akaratiat.
- 5 2 Oh szent I[ste]n aruak[na]k kegielmes Attia,
szegeni giarlo bwnesek[ne]k batoritoia,
hwtekb[en] el estek[ne]k erős giamolia,
Es az w gienge hwtekb[en], Czak te uagi tapl[alo]ija.
- 10 3 Te uagi az mi lelk[wn]k[ne]k edes ue[n]dege,
Az mi szomoru sziuwnk[ne]k igaz öröme,
Lelki haboruinknak cze[n]desiteöie,
Az eörek eletnek bennwnk Czak te uagi el kezdöje.

4 Te tanítad regenten az prophetakat,
Igazgatad w nielueket es irasokat,
15 Te tetted bwlcze az sz[ent] Apostolokat,
Hogi megh tericzek te hozzad, mind ez szeles uilagot.

5 Ved el az mi sziuwnknek hwtetlenseget,
Vilagosicz megh elme[n]knek nagi swtetsseget,
20 Roncz el az gwlwezegnek kegitlenseget,
Enge az te sz[ent] igednek, mindenwt eggiesseget.

6 Valasz minket magadnak elő te[m]plomul,
Vegied mi köniergeswnket sz[ent] aldozatul,
Ved ki mind az uilagot az karhozatbol,
Engedgi igaz hitben ualo, ki mulast ez uilagbol.

25 7 Diczertessel Felsegös Atia Vri[ste]n,
Legien aldott az te neued minden ideben,
Maradgio[n] megh sz[ent] lelkeöd az mi sziuwnkbe[n],
Hirdetted sz[ent] igedet mindenöt ez uilagban.

**Cantio, Optima:
siue Dacalogus (!) Exo[dus] 20.**

1 Oh Izrael szerető nepem
halgassad az en teörüenieöm,
te sziuwed megh ne kemeniedgiek,
lelked ebbe[n] gienierkedgiek.

5 2 Aegiptumbeli nagi rapsagbol
iszoniu uas kemencekbel
Tegedet ki szabaditalak,
Es maga[mn]jak ualasztalak.

10 3 Idegön I[ste]nid kiuwlem,
Ne legienek en ellene[m],
szeksegedben megh talalij enge[m],
Ne ketelkedgiel en be[n]nem.

- 4 Az mennien felden uizbe[n] ualo,
teremtet allathoz hasonlo,
15 Arani ezwt se draga kwböl,
Balua[n]t ne czinali ezekkel.
- 5 Elettök magad megh ne horgazd,
terded feied megh se haiczad,
20 szömödet raiok se fordiczad,
se tisztellied se imadgiad.
- 6 Mert boszszu allo Vr uagiok en,
ki Atiak uetket fiako[n],
harmad es niegied Vnokako[n],
megh fedde[m] giwlölöimet.
- 25 7 Vizsontag nagi irgalmassago[m],
Ezör izigh onokako[n],
megh marad engem szeretekeö[n],
para[n]czolati[m] örizekön.
- 30 8 Vradnak I[ste]nednek neuet,
heiaban te ne emliczed,
mert Vrad ezt bwntetes nekwl,
ne[m] sze[n]ued feddes nekwl.
- 35 9 Megh emleközzel az innepröl,
I[ste]ned niugodalmarol,
hat nap keduedre mu[n]kalkodgial,
hetediken meg niugogial.
- 40 10 Te magad fiad es leanid,
szolgad, szolgalo iobbagijd,
es mind[en] mu[n]kalkodo barmid,
dologtul meg niugodgianak.
- 11 Mert me[n]niet feldet es az Tengert
hat nap terempte ezeöket,
heted nap az Vr megh niugouek,
es w twle megh aldatek.

45 12 Az te Atiadat es Aniadat,
tisztöld iambor szwleidet,
hogi te niomos (?) lehes az feld[en],
melliet neked ad az Isten.

50 13 Se fegiuereddel se nieluueddel,
Embert ne öli haragoddal,
hazossagh törö buiasagtul,
od magad paraznasagtul.

55 14 Orzastul es ragadozastul,
hamis usoras zalagtul,
od magad hamis tanusagtul,
Atiafi ellen ualotul.

60 15 Felebaratod[na]k w hazat,
Ne keuaniad hazas tarsat,
szolgaiat szolgalo leaniat
se barmat semmi morhaiat.

16 Az Sinai heGINEK teteien
Nagi fwst langnak közepibe[n]
Trombitak[na]k sok zengesebe[n]
rettenetes menijdörgesbe[n]

65 17 Szent VijauaL ke kw tablara,
Vrad I[ste]ned fel ira,
Moijses által ezt ki ada
megh örizni para[n]czola. Amen.

Mas

1 Mennek feldnek diczöseges kirallia,
Mi Vru[n]k Jesus C[hris]tus[na]k sz[ent] Attia,
Napnak, holdnak idenek hordozoia,
Minden allatoknak hatalmas tartoia.

5 2 Teged meniben szwntelen dwczöitnek,
Cherubimok zen[ge]dezue[n] diczernek,

feld kereksegenis tegedet felnek,
köresztienek igaz hitbel tisztelnek.

10 3 Szolgaid által nek[wn]k para[n]czolttad,
Szwkseghor hogi hozzád foliaiu[n]k hattad,
köniergesbe[n] megis halgacz fogattad,
iodert twlwnk diczereted hogi halliad.

15 4 Mert mindenek fölöt uagio[n] hatalmad,
wdet nem tud allando birodalmaid
Ellenseged megh rontia nagi haragod,
de nepede[n] dwczöited io uoltod.

20 5 Mosta[n] mijs hozzád nagi szwksegwnkb[en]
Sz[ent] Atiank foliamunk köniergeswnkb[en]
Las hozzá[n]k ne hagi siralmas wgiwnkb[en].
Ne burulliu[n]k el nagi ueszedelmwnkbe[n].

6 Im minde[n] röndök most fel tamattanak,
sz[ent] igassagod ellen tanaczkoznak,
Hogi teged uallokat fel uadaszanak
Es mind eggigh az feldrel ki irczanak.

25 7 Mar nehaniat temleczbemis uettenek
tijed (!) közzwl kiket lelhettenek,
szent tudomaniod ellen diheskeödnék,
Ne hadgi Vram ne hagi hogi el niellienek.

30 8 Nam sok keppe[n] regen mutogattad,
Hogi ualasztottidat eppe[n] megh tarthad,
twz uiz fegiuer ellen megh oltalmazhad,
Teömleczbel ellensegtwl szabadithad.

35 9 Vizzel hogi az feldet mi[n]d el buritad,
Barkaiaban Noet szepe[n] megh tartad,
Izraeltis tengeörön által hozad,
Pharahonak hadat uizbe[n] buritad.

- 10 Achab uezszteni te het ezer nepedet (!)
 kik Balnak ne[m] haitnak terdet feiet,
 Megh tartad hogi csak felnenek tegedet
 40 Igi mutatad igaz Istensegeödet.
- 11 Dothainra Sirianak kirallia
 Hogi kwlde prophetad uitettni fogua,
 Eliseusnak akkor leöl oltalma
 Sok twzes szekrw hadad iwt uala,
 45 12 Siria hadat ott megh szegienited,
 Varas alat uaksagal mind megh uered,
 Samariaba[n] wket uezetteted,
 Az ellensegh közt laktokat engeded.
- 13 Keueli maga hanio Senacheriböt,
 50 Haddal hogi megh szalla Ierusalemöt,
 Szörnieö beszdeddel karo[m]lla neuedet,
 Megh rontad es igi me[n]ted megh nepedet.
- 14 Mentöie lel amaz haro[m] iffiunak
 kik terdet feiet ne[m] haitanak Balua[n]nak,
 55 Twzes kemenczebe[n] hogi haniattatnak
 Eppen ki iwuen tegedet aldanak.
- 15 Danielt sem hagiad Oroszlanioknak
 Be uetteted hogi w neki arczanak
 Vizsont uadloi hogi be haniattatanak,
 60 kegietlenwl otta[n] el szaggattatnak.
- 16 Lator keueli Ama[n]nak rosztanacza,
 Asuerus kiralt arra intette uala,
 Orszagaba[n] minde[n] fele el irna,
 Hagiot napo[n] sidot minde[n] uagnaia,
- 65 17 De nem feleited Jacob maradekat,
 megh hallad siralmas fohazkodasokat, (!)
 Amanra forditad inkab az halalt,
 keduesse ted kirali elöt Sidokat.

- 70 18 Ptolomeus Sidokat hogi rontani
Reszegh Elephantokkal tapottatni
Igieközek nepe keduet tölteni,
kik kiuanak neped uesztet lathatni.
- 75 19 Szinten mar hogi az ora ielő[n] uolna,
Sido rabok körniöl nagi sok nep uala
czudara mar kik ele giwltek uala
kiralt Elephantokkal uariak uala.
- 80 20 Im hogi azokis mar elerközenek,
sirua sidok hozzad esedözenek
Reszeg uadak az kiralira terenek,
Sidok penigh szepe[n] menekedenek.
- 21 Sz[ent] Palt uaros falan ki boczattatad,
Damascus nepe kezebe[n] ne[m] adad,
Foksagiban sokszor megh batoritad,
z[ent] neuedert gialazatba[n] ne[m] hagiad.
- 85 22 Sz[ent] Petertis Herodes hogi megh foga,
C[hris]tus neuieiert öletni akara,
Rola bekoit Angialod oldoza,
kapukon vczakon mind altal hoza.
- 90 23 Szokszor ili czudako[n] megh szabaditad,
Bened bizokat elueszni ne[m] hattad
Halal torkara noha taszitottad,
De szinte[n] kelletekor ki ra[n]tottad,
- 95 24 Hozzad mijs sz[ent] Atia[n]k esedözwnk,
ili szwksegben reme[n]segel köniergwnk,
mert sem tanacz se[m] erő ni[n]cz ellened,
Azert czak te sz[ent] felsegedre nezwnk.
- 100 25 Emléközzel te kis marok nepedreöl,
ki teged ual es szolgal igaz hitbel,
szabadicz ki megh ueueöt kelepczebel
Hogi diczerie[n] lelke nagi öremebel.

- 26 Ne had Vra[m] felbe kezdöt miuedet,
Vid ueghez inkab szep epwletödet
Ha hozzank attad sz[ent] esmeretedet,
Tarcz megh az te kis giwleközetedet.
- 105 27 Vram mutasd igaz Istensegedet,
Szabadulasinkba[n] bölcsegedet,
Az uilagh hogi latua[n] diczesegedet
Velwnk algia s tisztellie felsegedet.
- 110 28 Foliamodgiunk mi az kegies I[stel]nhez
C[h]ris[tus] altal mint mi kegies Atiankhoz
Fordicza elme[n]ket akarattiahoz
Hogi iuthassu[n]k az eörek boldogsaghoz.
- 115 29 Imadunk mi teged Atia Vristen,
C[h]ris[tus] altal köniergw[n]k mi szwntelen,
Hogi Sz[ent] lelked az mi sziuwnkbe[n] legien
Ereösekke mi[n]ket az hitben tegien.

Psalmus 70

- 1 Eörök Isten figielmezzel az en segítsegemre,
Vra[m] Isten sies hamar nekem segedelmemre,
Aldot Isten oltalmaz megh sz[ent] fiadnak altala.
- 5 2 Mind megh szegienwltessenek, es meg gialaztassanak,
kik keresik en lelkemet el uezteni akarnak.
Aldot...
- 3 Hatat adni uizha futni, mind kenszerittessenek,
kik akarnak neköm gonoszt, megh szegienwltessenek:
Aldot...
- 10 4 Es legh ottan pironssaggal, uiszha uerettessenek,
kik en raita[m] boszszut tesznek niaualiamo[n] örwlnek
Aldot...

- 15 5 Eorwllienek mind te benned, kik tegedet keresnek,
kik szeretik sz[ent] igedet magasztaluan diczernek,
Aldot...
- 6 En peniglen szwkelködö, niomorult szegeni uagiok,
Te Vriste[n] segeli engem mert csak egiedwl uagiok,
Aldot...
- 20 7 Te uagi nekem nagi Segitem, te uagi megh szabaditom,
Azert sies Vra[m] Isten mert uagi oltalmazo[m].
Aldot...
- 8 Igi könierge az sz[ent] Daudid sok ellensege ellen,
most köniergh köresztiensegh w nagi ueszedelmebe[n].
Aldot...

[Mas]

- 1 Lattia uilagh dolgat I[ste]n es forgatia,
ki iambor es ki nem uegre ki mutattia,
Mindenek felt egi kor törüeniheöz hiuattia,
Eötüened enekben szent Asaph ezt iria.
- 5 2 Ezt hirdeti az Vr az hatalmas Jehoua,
Nap kelet nap niugot iwijen octauara,
Feld nepe iwijef[n] be en ki uagiok lassa
Hogi hatalmas uagiok hogi ur uagiok tudgia.
- 10 3 Szep Sion uarabol teszi ki Lampasat
mint kirali mutatia nagi felseges uoltat,
Ne[m] twri mind holtigh az gonoszok dolgat,
Meli hatalmas legien megh halliatok szauat.
- 15 4 Egi ropogo twz forog ot előtte,
Iszoniu sebes twz köresten körniele,
Ez w felsegenek rettenteö fegiuere,
Hogi io legien ioknak, az gonoszt ueszesse.

- 20 5 Nem hazugh emberrel bizonit terue[n]b[en]
De az eghet feldet hija tanukeppen,
Azok altal tet iot nepevel ez felden
Azokat tamasztia nepere terueniben.
- 6 Mond eleszer hozzank giwczetek az iokat,
kik megh czelekettek paranczolatimat,
Czak nekem tartottak egesze[n] magokat,
Aldozni fogattak w iamborsagokat.
- 25 7 Itt az egh elő all es szauat megh mo[n]gia,
Igaznak minde[n]be[n] az nagi I[ste]nt uallia,
hogi w nagi sok tet (!) eressen kiallia,
de az ember gonosz az iot keues tartia.
- 30 8 Neked ugimond megh hald en nepe[m] en szollok,
en faiatim (!?) szente[n] fiaim tw sidok,
Tudod, hogi regolta Istened en uagiok,
Lattalak sok iokkal kibel Atiad uagiok.
- 35 9 Dolgod aldozatbol egi czepniegh se[m] uadlo[m]
mert aldozatodat minde[n]ben en latom,
Neke[m] sok ökröt uagsz kit fel egecz tudo[m],
Azert abbol nincze[n] te read panaszom.
- 40 10 Ebben igen biztal ez eggiet ige[n] bano[m],
Mint ha fe tisztelet az uolna azt bano[m],
maga ha kel barmod teled el ne[m] hajtom,
Sem aklodbol juhod en el ne[m] kiuanom.
- 11 Nincze neköm juhom ha kel nicze barmo[m],
Ha mind eni[m] hol mi van sok pusztamo[n],
Enim mind[en] szep uad az erde hatakon
Enim madar minde[n] uize[n] Eghe[n] fako[n].
- 45 12 Nincz hirem nekwlis hogi kit hol talalok,
ha neke[m] abbol kel utannad ne[m] iarok,
mert az kerek felde[n] en maset ne[m] tudok,
Az mit tucz es ne[m] tucz enie[m] mert Vr uagiok.

- 50 13 Eszöme barom hust uagi mint te lakome
Vagi baro[m] uereuel hizome kinek hitte[m]
Az aldozat mellet sziued tiszta legie[n]
ha egi madart hozszis kedues neke[m] uele,
- 55 14 Kedues aldozat az hoga Istef[n]t diczeried,
mindenet io tettet te megh emlegessed
Vilagh elet iambort tisztellied beczellied
Az mit fogacz megh ad azt el ne feleiczed.
- 60 15 Te ha ili io sz[ent] lesz enis Atiad leszek,
Eleted legie[n] sz[ent] s io Istened leszek
ha mi esik raitad talalij megh, megh me[n]tlek,
Te neke[m] keszennied ili nemesse teszlek.
- 20 Ez utan fordita az Biro beszedet,
All orczas szentire ueti kemeni szemet
mi orczaua tartod szodba[n] beszedemet,
Ha csak szadba[n] tartod en teszteletemet.
- 65 21 Oczmani te eletöd mert ne[m] szerez intest
se[m] io rend tartast ne[m] uezs io erkölczet,
hatad mege uetted az elet törüeniet,
ha szoual iauallod, ne[m] tartod igemet.
- 70 22 Rouaszszal latorral minde[n] te tanaczod,
Orual es toluaiarsasagod tartod,
fertelmes parazna az te io barátod,
minden latorsag[na]k haileka szallasod.
- 75 23 Ver szerent ualora te torkodat tatod,
Aztis kiuel egi uagi te megh ragalmazod,
mert ember szollasal tellies te szollasod,
azert az mas hiret uezszeni ne[m] karlod.
- 80 24 Ili embertele[n] uagi kit en mi[n]d iol latok
egieb bwneidrel eddigh mind halgatek
azt uellede hoga en mi[n]t te ollia[n] uolnek,
Vagi hoga ne[m] latnalak uagi irgie[n] se[n]ued[ne]k (?)

- 25 Ne hid az te emb[er] mert uagiok es elök,
uagiok I[ste]n uagiok mi[n]deneket nezek,
megh hid hogi te ueled megh kemenie[n] pörleök,
minde[n]t read rakok kiuel megh bwntelek.
- 85 26 Istentele[n] nepek azt iol megh erczetök,
kik az Iste[n] felel el feletköztetek,
kezemben akattok ha iora ne[m] terlek,
senki lesze[n] melliet keze[m]bel el uesztlek.
- 90 27 Ennekem aldozzal bator ugis tisztelij
De enge[m] magasztali legi iambor enge[m] felij,
Jari az igaz utol[n] es terueni szere[n]t elij
Czak ugi iduezwlhecz ugi elhecz Istennel.

Mas

- 1 Siralmos ia[i] szoual I[ste]nömhez kialtok,
heruadot orczaua[n]l feld szine fele hajlok,
mert sok rut bwn miat kitwl lelkem reiat,
Talpig epeduen uagiok.
- 5 2 Zokogo orczaua[n]l azért eledbe[n] megiek,
Teredelmes szinel nincz egieb az mit uigiek,
ne enged Iste[n]m kerlek azt enneke[m],
Hogi az bwn rabia legiek.
- 3 Eletöm megh rutult haborito uetke[m]twl,
Vallions mikor nierek kegielmet I[ste]nemtwl,
mikor ment megh immar kit lelke[m] aligh uar,
Az bwnek fegiueretwl.
- 10 4 Keserues kenokkal rette[n]t uetköm soksaga,
Barkamat keszite[m] niomorusagos habra,
Hozd el iob kezedet ne eresz enge[m]elt,
az ueszedelmes napra.

- 5 En iffiusagomnak nezzed gie[n]ge ereiet,
ne hozd sietseggel bwntetesem ideiet
15 Nisd megh kegies Atia[m] keduesse[n] oncz ream,
kegielmednek kut feiet.
- 6 Had elledgien lelköm uigasztalo keduedtwl,
had örwillie[n] szuემ giogito kezeidtwl,
Legi kegielmes neke[m] ne rekesz ki enge[m],
az Angiali seregbel.
- 7 Haragus orczaual ne nez sok bwneimre,
20 set kegielmes szemmel tekincz amaz köresztre,
kit piros ueueuel lelke[m] öremeuel,
Aldot fiad fereszte.
- 8 Ne had azt az sz[ent] hirt twlem mulni heiaba[n],
hogy sz[ent] fiad mene az szomoru halalra,
25 Jaij ne hagi maradno[m] ne hagi el roshadno[m]
Vetke[m] koporsoiab[an].
- 9 De hagi sz[ent] neuedet örem[m]jel diczerhessem,
sirua[n] kert kegielmet adgiad hagi el uehesse[m],
hogy pokol heuebe[n] szikrazo twzebe[n]
uetkeimert ne esse[m],
- 10 Rotiogo uilagat hozd fel fenies napomnak,
30 szwnniek megh gietrelme repedezet czo[n]tomnak,
Twndekelliek kere[m] dragalatos uere
raitamis sz[ent] fiadnak.
- 11 Az en bus szuემ[m]mel neuedet magasztalom,
noha köni hullással most megh azot asztalo[m],
El hitte[m] en nilia[n] hagi az kek egh allia[n]
feliöt az en Czillago[m].
- 35 12 Seregek[ne]k Vra eörekke tisztöltessel,
irgalmassagodal hozza[m] iwnni ne kessel,
boczasd megh sok bwnwm azok megh szwnnöm,
hogy twle[m] diczertessel.

Mas

- 1 Kegielmes Isten kinek kezebe[n] eletemet attam,
uiseld go[n]domat ald meg utamat mert csak rad maratta[m].
- 2 Giermeksegömtwl fouan Vristen tudod twled uartam,
Mint Attia uta[n] fiu kialtuan, köniereguen iartam
- 5 3 Mostis csak benned remensegeimet Vram helihezttette[m].
Rad tamaszcottam magam rad bizta[m] te read maratta[m]
- 4 Az szep harmatot mikent hullatod tauaszszal uiragra,
sok iauaidat ugi hullasd ream mint szegeni szolgadra.
- 5 Hogi minden koron szíue[m] legie[n] uigh teged magasztaluan,
Es mindenkoro[n] könieregessel sz[ent] neuedet algiam.
- 10 6 Ad megh enneköm en remensege[m] szerent ualo iokat,
Ald megh szíuemet ki bizik benned uiseld iol gondomat.
- 7 Aldgi megh testemben, algi (!) megh lelkemben algi megh
elete[m]ben
Az C[hri]stus által minden dolgomba[n] mind eöreke
Ame[n].
- 15 8 Ezeket iram az Tenger partian Ocianum mellet,
Ezer öt szazba[n] mikor iranak masfel ezer felöt (!).

Psalmus CXXX

- 1 Fölseges I[ste]n hozzád kialtu[n]k nagi keserwsegei,
keniergwnk neked hogi legi segitsegei.
- 2 Tekincz mirea[nk] kerwnk Vri[ste]n ili nagi szeksegwnkb[en]
Es segicz mi[n]ket eretlensegwnkbe[n].
- 5 3 Mikent az fogliok temlecz feneken eröse[n] kialtu[n]k
senki ne[m] hallia sem könierwl raitu[n]k.

- 4 Pokolnak kennia bwnnek soksaga dihesködik raitu[n]k,
legi segítsegi hogi mi[n]d elne uezszwnk.
- 10 5 Ha bwneinket te megh tarta[n]dod Felse[ges] Vri[ste]n,
Vallions ki lesze[n] eletted bwntelen.
- 6 Ninczen artatlan nincze[n] bwn nekwl senki te eletted,
Azert köniergwkn utu[n]kat uezerlied.
- 15 7 Mert csak te nalad uagio[n] kegiessegh es nagi irgalmassagh,
Es C[hris]t[us] által bwnwnkbel szabadsagh
- 8 Eöruendöz sziuwnk Fel[seges] I[ste]n te igeretedbe[n],
Es hozza[n]k ualo nagi kegiessegedben.
- 9 Nagi reme[n]segwnk es bizodalmu[n]k legie[n] az I[ste]nbe[n],
semit ne bizzu[n]k az mi erdemwnkb[en].
- 20 10 Oh meltosagos nagi irgalmassag keduessegh mi raitu[n]k,
Bwnnek eördeg[ne]k ni[n]cz hatalma raitu[n]k.
- 11 Megh szabadultu[n]k az C[hris]tus által eörek karhozattul,
Nincze[n] felelmwnk immar az halaltul.
- 25 12 Oh egi remensegh menibeli I[ste]n bizoni egi segítsegh,
Te szolgaid[na]k adgi eörek eletet. Ame[n].

Psal[mus] 121

- 1 Ier emleközzwnk körösztie[n] nepek
az nagi I[ste]nnek az w iouoltarol,
mert csak w nek[wn]k minde[n] io teuönk,
Mennien es feldeön csak w igazgatonk.
- 5 2 En szömeimet en fel emelöm,
az nagi hegiekre es az nagi uelgiekre,
hogi segedelmet honnet kel uarno[m],
de ne[m] talalek tebbet az I[ste]nnel.

- 10 3 Tsak w ennekö[m] en segitsegem,
bwntwl halaltul rettenetes ke[n]tul,
Es karhozatul megh me[n]t engemet,
ki tere[m]tette az me[n]niet es feldet.
- 15 4 Nem hagi tegedet az kesertetbe[n],
az te labodat gonoszra ne[m] uiszi,
Mert az Vri[ste]n uigiaz te read,
Mert megh esmerted w aldot z[ent] neuet.
- 20 5 Ime körösztie[n] meli nagi örömwkn
uagio[n] mi nek[wn]k az nagi Vri[ste]nben,
mert ne[m] aluszik csak rea[n]k uigiaz,
Es csak w mi[n]ket örizni akar.
- 6 Aldot az I[ste]n megh öriz teged,
Es el be fedez az w sz[ent] kezeuel,
Minde[n] terhedet w el uiseli,
es el földözi az te bwneidet.
- 25 7 Az nap az napo[n] teged el ne[m] ro[n]t,
es az etszakan az Hold megh ne[m] emeszt,
mert az Vri[ste]n teged megh öriz,
minde[n] gonosztul lelkedet megh me[n]ti.
- 30 8 Eörizzön teged az nagi Vri[ste]n,
mindön dolgodba[n] tegedet megh algio[n],
Valahol te iarsz az w neueben,
megh oltalmazo[n] most es mi[n]d eöreke.
- 35 9 Szent Daud irta az Soltar könibe[n]
w leuelenek 121 reszebe[n],
mikor az I[ste]nt w megh esmere,
sok io uoltarol nagi halakat ada. finis

Mas

- 1 Diczertessek Vra[m] eörek z[ent] neued
ki ez ideiglen gondomat uiselted,

meltatlan uoltomat Vristen nem nezted
hogi ez idet erte[m] hala legien neked.

5 2 Irgalmassagod[na]k czudalatos uolta,
az emberi elme azt megh ne[m] foghatia,
meli szorgalmatos uagi el taplalu[n]kra,
remensegh kiuwlis sok iot adcz giakorta.

10 3 Oli nagi go[n]dod uagio[n] az mi eletwnkre,
eletw[n]kb[en] ualo minde[n] szeksegw[n]kre,
mikor go[n]dolkod[un]k megh an[n]ak elette,
felsegednel go[n]du[n]k el uagio[n] uegezue.

15 4 Sok buual es go[n]dal mi megis magunkat
gieteriwk farasztiuk sok gondolatinkkal
De csak ugi kel lenni az mi[n]t te akarod
mint es hogi re[n]delted megmaradasinkat.

20 5 Sokat go[n]dolkoda[m] az reghi Atiakrol
Ez uilago[n] szellel sok budosasokrol,
Meli nagi go[n]dot Vra[m] uiseltel azokrol,
megh marhaiokrolis ne[m] csak w magokrol.

6 Ioltudom hogi mostis te azo[n] Isten uagi,
irgalmassagodis szinte[n] oli igen nagi,
ki soha nem hattad az benned bizokat
Azert kerlek Vra[m] szomat megh halgassad.

25 7 En minde[n]kor tudod felsegedb[en] bizta[m],
minden iauaimat csak te twled uarta[m],
Az en szeksege[m]b[en] hozzad fohazkotta[m],
segitseget Vra[m] csak te twled uartam.

30 8 Rea[m] teki[n]cz Vra[m] most kegielmesse[n],
uiselij go[n]dot Vra[m] ili nagi szeksegemb[en],
ne nezd bwneimet oh en io Istene[m],
mutasd megh hogi te uagi go[n]duisele[m] neköm.

9 Bwneimet penigh megh boczasd enneke[m],
az kikkel megh bantlak naponke[n]t I[ste]nem,

- 35 mert az nagi giarlosagh uisze[n] arra engem
de az te neuedert legi kegielmes nekem.
- 10 Ez felden migh elök adgi io egesseget,
Minden hiueiddel lelki czendesseget,
Fele baratim kez t ualo szeretetöt,
40 Jo hirrel es neuel algi megh Vra[m] mi[n]ket.
- 11 Nagi halakat adua[n] neked mi[n]d ezekert,
diczeriwk neuedet irgalmassagodert,
z[ent] Lelkeddel holtigh Jesus C[hris]tus által
neueli igaz hwtbe[n] te sz[ent] fiad által. Ame[n].

Psalmus 133. N[ota] Adgi mar.

- 1 Io az eggiessegeben es szep bekesegbe[n] eggiwt elni:
Az eggies szw uisze[n] (!) minde[n] iora uisze[n]
ne[m] hagi felni.
- 2 Eöröm es uigasagh, kedues szep nijaiasagh az bekesegh:
Ne[m] iuttat banathoz, gienierwsegeben hoz az eggiessegeh.
- 5 3 Mint a Balsamu[m] szagh, az melitwl minde[n] tagh,
eörue[n]d es ell:
Igi az bekesegb[en] minden az eletbe[n] öremet lell.
- 4 Annak io illattia az hazat el hattia keduel fereszt:
Igi az eggiezö szeö, az meli igaz es hw, aldast ereszt:
- 10 5 Mint harmattal az feld, siros leszen es zeld, gewmelczet hoz:
Igi az szep eggiessegeh az arani bekesegh sok iokat hoz.
- 6 Boldogh megh maradas, lelki testi aldas csak ot leszen:
Hol az eggiessegeh wl, az mei bwseget szwl, aldast ueszen.
- 7 Ez az eggiessegeb[en], es az bekesegben az boldogsagh:
szaz harmincz hatodik (!) soltarban adatik, ez tanusagh.

Mas

- 1 Adgi mar czendesseget, lelki bekeseget, menebeli Vr:
Budoso elmemet, od butul eltemet, kit sok kin fur.
- 2 Sok ideie hogi mar, lelköm szomiuhó[n] uar menczegere:
Eörizd ne had ebrezd, haragod ne teriezd, uesze[n]gere.
- 5 3 Nem kiczin czudauál, fiad halalauál, ualtottal megh:
kerwnk w általa minden szeksegwnket telliesicz megh.
- 4 Irgalmad nagisaga, nem uetköm rutsaga, fellieb ualo:
Benned oli uegtelen, sok bwnöm ektelen, rontot ualo.
- 10 5 Io uoltod ualtozast, kazdagsagod fogiast, ereszthető:
Engem te szolgadat mint regen sokakot, terithető.
- 6 Nem kel ketelkednöm, set iot czelekednöm, iged szerint:
Megh adod keduesse[n] kit egersz kegiesse[n],
hitöm szerent.
- 7 Nisd fel hat karodnak, szentseges markodnak, aldot zariat:
Ad megh elete[m]nek, epsages feie[m]nek, le tört szaruat.
- 8 Röpwllick algialak, s eluen imadgialak uetök nekwl:
kit haluan erczelek, es te ueled legiek, bu s kin nekwl.

Mas

- 1 Tsak te ben[n]ed Vra[m] I[ste]n uagio[n] bisodalmu[n]k,
mert se eghbe[n] sem ez felde[n] nincz teb reme[n]segwnk
azert halgas megh mi[n]ket mert neked köniergwnk
es tekincz le magos menebel könierwli mi raitu[n]k.
- 5 2 Legi uezerwnk kegiös I[ste]n legi erös hadnagiu[n]k,
legi kw uaru[n]k, legi paisu[n]k legi minde[n] oltalmu[n]k
Ne mo[n]giak azt az poganiok hogi nincze[n] Istenwnk
Ne karo[m]liak boszszusagra sz[ent] neuedet nekwk.

- 10 3 Oltalmaz megh mosta[n] mi[n]ket minde[n] elle[n]segtwl,
 Tamagi mellenk mert igerted magad segitsegwł
 Szabadicz megh immaro[n] az hitelensegtwl,
 Diczerhesswnk minde[n]koro[n] teged igaz hitbel.
- 15 4 Ved el rolu[n]k kegies I[ste]n ez nagi sok inseget,
 mert latod hagi mind pharahok mosta[n] az fw nepek,
 Lagicz hozza[n]k mint az uiaszt w kemeni sziueket,
 Hagi lehesswnk mi w uelek lelekb[en] eggiessek.
- 20 5 Ezt engedgied Atia I[ste]n te sz[ent] fiad altal,
 Az megh ualto Vru[n]k altal Jesus C[hristus] altal
 kit boczatal ez uilagra bwnenkert halalra,
 Es megh aldal mind erekke mi[n]ket kedue altal.
 Finis.

Mas

- 1 Halgasd megh mostan Fel[seges] Isten
 Mennek es feldnek sz[ent] teremteje
 mi köniergeswnket,
 Es te uisellied minden gondunkat
 mikeppen te fogattad.
 Mert teged uallu[n]k kegies Atiank[na]k
 C[hristus] J[esus] altal.
- 5 2 Sok ellensegek uannak ellenwnk F[elseges] I[ste]n (!)
 lelki es testi mi nagi ellensegwkn,
 Kik mind testwnkben es mind lelkwknbe[n]
 ige[n] keserget[ne]k.
 Ne hagi te twled hagi el szakadgiu[n]k
 ez arniek uil[agban].
- 10 3 Te uagi oltalmunk es bizodalmu[n]k F[elseges] I[ste]n,
 legi mi giamolu[n]k ne uigi kesertetb[e],
 szabadicz minket minde[n] gonosztul,
 hagi megh ne gialaztassunk,
 Mert teged uallunk [kegies Atianknak
 Christus Jesus altal].

- 4 Czak te egiedwl nilua[n] iol tudod F[elseges] I[sten],
 az mi uoltu[n]kat nagi gjarlosagi[n]kat,
 15 Meli ige[n] legiwnk mi eretlenek
 minde[n] dolgainkban.
 Ne hagi [te twled hogi el szakadgiunk
 ez arniek uilagban.]
- 5 Biriad lelkwntek es mi testwntek F[elseges] I[sten],
 tarcz megh gonosztul, mi[n]de[n] elle[n]segtwl,
 Adgiad ualhassuk az igaz hitöt,
 20 hogi legiwnk te orszagod.
 Mert [teged uallunk kegies Atianknak
 Christus Jesus altal].
- 6 Az hitetlenek es kegyetlenek F[elseges] I[sten],
 se[m]minek tartiak az te sz[ent] igedet,
 Azert wldözik te hiueidet
 sok kelembe kelembe keppe[n].
 Ne hagi te twled [hogi el szakadgiunk
 ez arniek uilagban].
- 25 7 Nagi aruasagb[an] es niaualiab[an] F[elseges] I[sten]
 nekwnk egerted hogi mi[n]ket el ne[m] had,
 kerwnk legi uelwnk es sz[ent] lelkeddel
 uigasztald sziuwnket,
 Mert [teged uallunk kegies Atianknak
 Christus Jesus altal].
- 30 8 Sokszor mi lelkwntek megh szomorodot F[elseges] I[sten],
 mert nincze[n] neki adigh batorsaga,
 Migle[n] te twled ne[m] segittetik
 mennei segitseggel.
 Ne hagi te [twled hogi el szakadgiunk
 ez arniek uilagban].
- 9 Bizua[n] köniergwntek mosta[n] teneked F[elseges] I[sten]
 35 Hogi te uisellied minden gondainkat,
 Iol tegi mi uelwnk mint fiaiddal,
 szwksegwnk[ne]k ideie[n].
 Mert teged uallu[n]k kegies Atia[n]k[na]k
 [Christus Jesus altal.]

Mas

- 1 Diczertessel Atia I[ste]n menni egbe[n],
halat adok felsegednek mi[n]denben,
megh tartottal mind teste[m]be[n] lelkemb[en],
Attad erne[m] ez napot egessegben.
- 5 2 Tudo[m] Vra[m] nem az en io uoltomert,
ha nem csak az te irgalmassagodert,
Christus által ualo nagi szerelmedert,
es atiai hozzam ualo keduedert.
- 10 3 Meg oltalmaztal nagi ueszedelőmtwl,
Hirtelen halaltul hwtetlensegtwl,
Niaualiamb[an] az ketsege[n] esestwl
Az eördegnék minden kesertetetwl.
- 15 4 Immar Vra[m] köniergök felseged[ne]k
Ne nezd Vra[m] alnoksagat szíue[m]nek,
se gonossagat czeleködetimnek,
mert okat atta[m] nagi ueszedelme[m]nek.
- 20 5 Tekincz rea[m] nagi irgalmadert,
boczasd megh bwnemet te sz[ent] neuedert,
Ne ueszes el az en nagi bwneimert,
kegielmez megh Atiai io uoltodert.
- 6 Oltalmaz megh ez mai napo[n] enge[m],
Az megh mo[n]dot ueszedele[m]twl enge[m],
Te sz[ent] fiad által halgas megh enge[m],
Az te sz[ent] lelkedet adgiad ennekem.
- 25 Megh uilagosiczo[n] enge[m] oktasso[n],
es mind[en] dolgaimb[an] igazgasso[n]
mind eöröкке en ben[n]em megh maradgon,
Es haborusagimb[an] uigasztallion.
- 30 7 Legh először czelekedgied ezt uele[m],
hogy sz[ent] felsegedet ige[n] felhesse[m],

Es fele baratimat szerethessem,
Czak te benned Vra[m] gienierkedhessem.

35 8 Sz[ent] igedet nagi öremmel uehesse[m],
azt megh ertue[n] sziue[m]be[n] eörizhesse[m],
Es minde[n] iauaidat szerethesse[m],
sz[ent] neuedet eörekke diczerhessem.

40 9 Ezek[ne]k utana megh oltalmazzo[n],
Baluani imadasat el tauoztasso[n],
hamis tudoma[n]tul engemet oijon,
minde[n] ellensegimtwl szabadiczon.

11 Sziue[m]nek gondolatit le nio[m]hassa[m],
nielue[m]ne]k indulatit megh birhassa[m],
szeme[m] gonosz tekintetit megh u[n]hassam,
Ezektwl gonoszra ne indittassam.

12 Immar Vra[m] lelkömet neked ado[m],
testömetis uele öszue aijanlo[m],
szeksegemet erted Vra[m] iol tudo[m],
te uagi go[n]duiselöm Vra[m] azt uallom.

13 Diczertessel Fel[seges] Atia I[ste]n,
ki megh oltalmaztal enge[m] minde[n]be[n],
sz[ent] lelkeiddel uigasztali megh lelkembe[n],
aldhassalak ez felde[n] elete[m]be[n]. finis

Psal[mus] 146

1 Serkeni fel en lelköm az te nagi almadbol
keresd iduessegedet,
Diczerd Istenedet szorgalmatossagal
magasztald tere[m]tedet,
Sz[ent] Daid ad peldat tellies eletedbe[n]
imagiad I[ste]nedet:
Testeddel lelkeiddel hozza igiekezzel
megh algia eletedet.

az kegietleneknek megh rontia feieket
szegieniti eletet:
Eö benne bizok[na]k ehseget taplallia
es megh adgia kereset.

25 7 Az szegeni fogliok[na]k w szabaditoia
rapsagbol ki hozoia:
Az megh uakultak[na]k uilagositoia
Betegek oruosloia:
Eretlensegh miat el tantorottak[na]k
lesze[n] erös tamoszsza:
Igaz hitwieknek utokba[n] uezere
lesze[n] igazgatoia.

8 Az szep igassagb[an] elöket szereti
es igen oltalmazza,

30 Az iwueuenieket igen takargattia
keze alat hordozza:
szegeni eözuegieket niomorult aruakat
szeme feniebe[n] tartia:
melto panaszikat nekik megh halgattia
elle[n]segeket rontia.

9 Mind eörekke leszen ez fel[seges] Vrnak
uilagon birodalma:
Fogiatkozás nekwl tere[m]tet allatit
eteti taplalhattia:

35 Azert boldogsagot testi lelki hasznat
w nala talalhattia:
Valaki szent neuet igaza[n] beczelli
lelek szere[n]t imadgia.

10 Sz[ent] Daudid propheta ez eneket irta
az w soltar könijuebe[n]
w soltar könjuenek 146. dik
nagi szep ekes reszebe[n]:
szep tanitasual inti az hiueket
hogi bizzanak I[ste]nben:

bator kirali legie[n].
Oh hal[al] h[alal].

30 8 Kazdagsagh es Vrij szemelij,
Iffiu, uen, niomorult szegeni,
mind ez utra kel,
Oh uil[agh] uil[agh].

35 9 Emberek[ne]k bwczelete,
fenlő nagi szep ekessege,
elmarad kincze,
Oh halal, halal.

40 10 Szep uara[m] fala, szarniaim
sirnak szep nemes uduarim,
sok szep hazaim.
Oh uilag ui[lagh].

11 Dolgodhoz hamar hat te las,
lelkedbe[n] legie[n] vijulas,
migh ez utba[n] iarsz.
Oh hal[al] halal].

45 12 Peldamonnis igen tanulij,
mula[n]do iokra ne haijolij,
ueszni ne haiolij:
Oh uilagh [uilagh].

50 13 Iambor iozan eletw legij
melliert erdömötis te uegij,
hogi eletre megij:
Oh halal halal.

[Mas]

1 Az Izraelnek nepe rege[n]ten Oh terueneben,
Az Ammo[n] poga[n] nepnek, eset uala insegeben:

De megh segiti az Isten, az w nagi szeksegekben,
es el ne[m] hagia wgiekben.

- 5 2 Azert nagi halat adua[n] I[ste]nnek eneklenek,
 w szabadulasokert, illien modon eörue[n]denek:
 Mo[n]gia ezt most az Izrael, az w szent Istenenek,
 mint kegielmes uezerenek.
- 10 3 Hogi ha az nagi Vristen, uelwnk ne[m] leszen uala,
 mo[n]gia ezt az Izrael, mindnaian el uezwnk uala:
 Hogi ha az mi io I[ste]nwnk közöttwnk ne[m] leszen uala,
 bizoni mi[n]d el uezwnk uala.
- 15 4 Mikor az hitlen nepek, rea[n]k tamattak uala,
 ne tala[n] eleuenen minket, mind be nielnek uala:
 Miden az w nagi haragiok rea[n]k fel geriet uala,
 kennie[n] megh emesztnek uala.
- 20 5 Ar uiz keppe[n] iw uala, reank az w ereiek,
 nagi rettenetes uala haragus feniegetesek:
 Mar szinte[n] el burit uala az w kegietlensegek
 szertelen nagi dihessegek.
- 6 Nem uala emberektwl soho[n]nan reme[n]segwnk,
 hane[m] csak te egiedwl lel Vri[ste]n segitsegwnc:
 Aldot legi azert mi Vru[n]k, es kegielmes I[ste]nwnk,
 mi eggietlen egi uezerwnk.
- 25 7 Hogi minket megh mentöttel, az elle[n]segh torkabol,
 az hitetle[n] nepek[ne]k rea[n]k czikorgo fogoktul,
 Mint az madarat megh mentel az w nagi haloioktul,
 es sok alnok tanaczoktul.
- 30 8 Megh rontad te Vri[ste]n töret az ellenseg[ne]k,
 megh szabaditoia lel, te niomorult hiueidnek,
 Mind megh czufolod azokat, az kik ellened elnek,
 alnok tanaczot uegeznek.
- 9 Czak te uagi eörek I[ste]n, az mi erös giamolunk,
 czak az te aldot neuedet mindenwt az mi hatalmu[n]k,

35 Me[n]nek feld[ne]k egi Vranak mi cak tegedet uallu[n]k,
azert me[n]d eörekke aldunk.

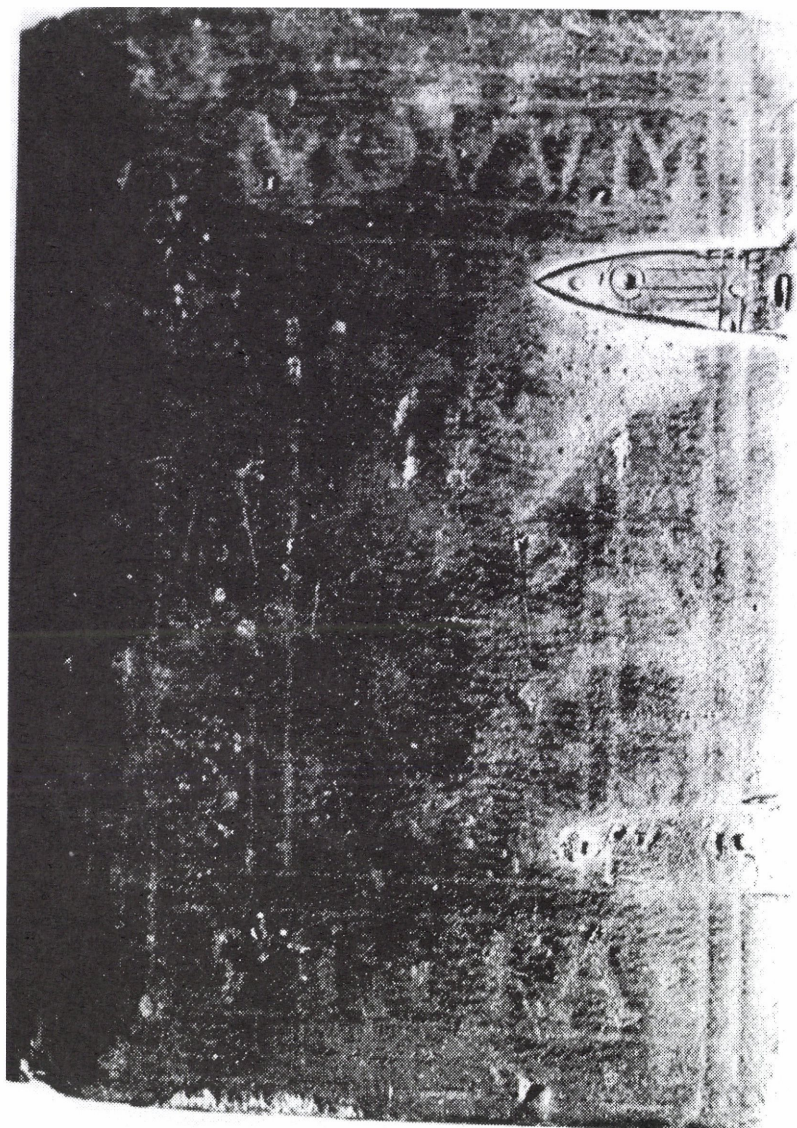
10 Ezt az sz[ent] Daid irta, rege[n] az soltar könijuben,
az w diczeretenek, szaz huszon harmad reszebe[n]:
40 Hogi az hiuek ne essenek ketsegebe[n] w egiekben,
mikor forognak insegueben.

Mas

1 Tsak te hozzad sz[ent] Atia[n]k mi kialtu[n]k,
az te buzgo szerelmed legie[n] raitu[n]k,
keniergeswnk megh halgassad minekwnk,
sz[ent] lelkedet eörekke tarcz megh be[n]nwnk.

(Az iniciálás 1. versszak után hiányzik a folytatás.)

FÉNYKÉPMÁSOLATOK

1. A KÖTÉSTÁBLA FELSŐ SZEGÉLYÉN A NOVUM SZÓ, ALJÁN PEDIG
A ST(EPHANUS) KA(SSAI) BETŰK

Epictetus Cap. II.

Nunquam de ullam dicit
perdidi hanc, sed didi:
Filiolus obijt: reddi-
it, pradium it expeum:
annon id quod it reddi-
t. At malus it qui dicit: quid
id tua refert, sed quod reddi-
ticit is, qui de dicit; sed
quandiu concessit, tan-
quam alienum id curato,
ut couponam nator.

Ignoscere it magna et
honesta, vindicta gens.

Textus ex Propheta Amos.

Cap: VIII. v. 11.

Jme el jönnek az napok, úgy mond
az Ur: es éheséget bucsátok az
földön; nem az kenyér ehezéig; sem
az víz szommyságáig, hanem az
Ur ijeje hallásáig. Es megf mindkét
az tenger föl fogva az tengereig, es
Északról fogva Nagy keletrig: Keren-
yének kereszton az Ur ijeig, es
nem találhatók. Azon az napon el fo-
gyatkozt az jep szűzek, es az ifjú-
ak az szommyság miatt. Sic Tmib

DES. ERASMI ROTA

terodamus pio lectori S. D.

TOrics iam dictum, ob quorūdam calum-
nias huiusmodi hic repetendum, optime lec-
tor, hac versione non damnari mihi vul-
garam editionem, qua nunc vitur ecclē-
sia Romana: sed ut illa sit emēdatio, magisq; pe-
nitenti: quod in Græcorum codicibus habedatur, id
in nobis bona fide redditum: qui si quando variat, tibi
nog veterem orthodoxorū interpretationē sequuti
sumus: aut ubi cetera paria sunt, id preculimus,
quod cum Latinis codicibus consentiret. Hoc in
prefentia monuisse visum satis est. Qui plura detē-
derat, legat apologiam, quam magis operi prefixē-
mus, ac faciat calumnia. Legamus igitur arden-
tibus studijs euangelium: sed non tm legamus, ve-
rum etiam viuamus. Euangelium pacis dictum
est a propheta: cauendum ne nostro vitio nobis sit
euangelium discordie. Non est aliud, non est nouū
vnum et idem est euāgelium: quod ut omnibus est
proditum, ita conuenit ut omnes in hoc cōsentia-
mus. Huc igitur nos inuicem cohortemur, ut si-
mus vere filij patris, qui in celis est: utq; dominus
Iesus suos germanos discipulos agnoscat, qui est
benedictus in secula. Amen.

Collegij S. J. Univ. Col.

in scriptis A 1732

Finis.

Ex libris Stephani Casari,
 permutatus a Michaele
 Makaió. A.D. 1829. Apr. 2.

6. POSSZESSZOR-BEJEGYZÉS 1629-BŐL

Finis:

~~Ex libris Stephani Casari~~
~~permutatus a Michaele~~
~~Makaió. A.D. 1829. Apr. 2.~~

7. AZ 1629-I POSSZESSZOR-BEJEGYZÉS EZT A SZÖVEGET TAKARJA EL

HYMNVS QVOTIDIANVS

Latod isten sziveinket, el nem vesztitek
tod a hűséginket, el nem vesztitek
bűneinket, Váruik Regimistiszei.

Mindnapián haniat bűvölésük
niegönk nekis sz: Atiánk, fűlő
bűneinket, Tengereben, I bi uisűd inket

Világosságu lelkeódnék, fűlő
isűűd mi bűneinket, hogs dior. Chy-
mink egűdöt, Xűnűk dior. szimul

Hajlekodaa mi bűneinket, fűre
rűlűs kűrnűk Vűn, lakodalmat mi
bűneinkben, Szűs sz nagi nűgűdalmat

Engedgied est mi sz: Atiánk, ar te
szgalmasszűgűdűt, nű rűműlűgűnk lűl-
kűntűt, Vűor nűgh műnkűt mi bűneinket.

V **PRŪCATIO**
Vűam szűen szűs műnkűt nűgh szű-
lűm, szű nagi szűlűszűnkűben, sz: mű-
szűs sz nagi szűgalmasszűgűdűt.

Keserves kenokkal vettät uestöm sök-
saga, Dav komat kiffit? ni omorufa-
ses habva, Hoso it iob kessid it

En ifius arjomnak nessed aiege ere-
it, ne hoso piffiget bontifem idit
Nis? migh kofit? stia? keduffit? o ner
viam, kiffitmidnk kut fied,

Had elledgien lalköm uigafitalo ked-
uiditöl, had ovüllie? piuma giegto
kessiditöl, Ligi kiffitmidnk? ne

Havarus ovoral na ner sök böme?
intö, st? kiffitmidnk? piuma? delinea
amat kiffitfere, kut pivos uisud
lalk? oviment, Albet fial piffere,

Me had it at st? hirt tölem mulni
hsiabä, hogi st? fial mimi? al piuma
halalva, Day ni hogi mavalno? ni
hogi? vghadno? Viteki? kopovfiat

A.

De hogi 3: neuedet ovamel dicsa
hopsom, siva kive kye. lmet adga
hog' el uchis, hog' yokol hewbe
fik vado tuis, wtkimve no sfo,

Rotigo ulagat hord fel fenas na
pomnak, ponnit meht g'itvnt
vopedet otomnak, Tondkallik hie
Drogalatos uivo, vaitami s'z: padnak,

Ser bus sive mel neuedet ma-
gafalom, noha keni hullasalmost
meht adot apsaló, el hietto en nilua
hog' az kik igh allia, feliivt adin Coligo?

Sevagatt vva covelle tistoltet
isgalmasogodal horta i'vni no
k'it, bo dals meht sok bunon arak-
meht ponnim, hog' coló d'covisot.

Regielmes Isten kinek kerka **mas**
Lidmit attam, w'le godomat ad
meg utamat, uivt dak vad

maratta

Givmeksegi mitöl foguan vristen tui
oos tölöd uavtam, mint aia ura fia
háltuan, köniroguin iastan

Moltis csak benned vemenyeg comit
vran huliheritü. Ead ranaftkoromo
mogam vö bita' v vöd maistua

As pco harmatot mikent hullatod
rauffhal uivava, sot iauaidat ug
hullatod van mint pjeni potyadra

Hogi minden kovon fiue legie uigh
Lgid magastaluan, Es mindkoro ko
niroguin mitöl p: amidet. ofian.

Ad megh enneköm en vemenyegü bre
vint uals iokat, Ad megh p: amitet
ij bita' benned. utis idl gondomat.

Adgi megh teltomben, algi megh tel-
komben. algi megh dolobin, As Etu' altal
minden dolomban mind zörke fmi'

Es ket iram az Tenger Davian Oci
anum millit, Esz ot palbo mi
kor ivnak mas fol odu f. bit.

Dea mus CXX

F.A.

MAS

Adgi mar orondesseget, lelki beke-
seget, nemzeti V. i. Buda. Amint
od busul dőnő, kő sőt kin fű: b.
Sok ideie hogi mar. Lelkőm szomiuho
uav. mindzsovs. Lőviső ne had s bűzse,
kavagod ne wicőd, wifőg. v. i. Lővis.
Nem kőrin erudauat, fiad halalauat,
uallat migh: kővőnk ő abala. m. i. d. e.
Bőksőnk. w. l. i. f. ő migh: Lővis
Ivgalnad nagisaga, nem uelkőm rut-
saga, f. l. i. k. u. a. l. o: Lővis ő h. i. m. g. l. e. n. s. ő k
b. o. n. ō. m. i. k. ō. n. v. o. n. t. u. l. a: Lővis
Io uoltod ualboratt, kőd dőgsagad főgiast
w. i. f. ō. h. ō: Engim w. f. ō. l. g. d. a. t. m. i. n. t
n. j. e. n. f. ō. k. a. t. w. i. v. i. t. h. ō: Engim,
Nem kal kőtal kedrőm, sőt iot dőleked-
nőm, i. f. ō. s. ō. i. v. i. n. t: migh d. o. d. k. i. d. u. i. f. ō
k. i. t. i. f. ō. v. ō. s. k. i. g. i. f. ō, h. i. t. ō. m. s. o. w. i. n. t: m
Nisdal hat karodnak, sentseges mar,
kődnak, aldot zariat: s. ō. migh d. e. i.
n. i. k. w. i. f. ō. s. ō. f. i. ō. n. i. k. s. ō. t. ō. v. t. f. a. v. u. a. t.:

13

ichafam, & xivöl poftra ne i idenfam,
Imma vva lalkomut neked ado, testomus
uto ifno ajanlo, fitfzimit vvas vval
vvo, ti uagi góvufon vva ar ualon

Dicvufel fel: Adia fit, ki magh olalmai
val ungi? miidvbi, fi: lalkvval tufafal magh
lalkimbi, alshafalak. & flo. lalki? *fi*

Serkeni fel en lalkom az te nagi a=
madbol ki vfi: dufp dci, lalkvval fr
vvas p3 galmas p3 gal magafat
vvas dci: &: David d p. lalki
lalki vbi imagi ad In dci: f3 vval
lalki vval lalki vval magh vval lalki vval.

psal.
149

GNE bistrad magadar vomlado embert
valoro vvas vval; fi katalmas fitt vval f3 vval
dlnutik fult dci vval: vvas vvas vvas
gion vvas lalki vval alhatnak vval; vval
kovi vvas vvas vvas magh vvas vvas vvas
katalnak vvas vval.

Ki magie v lalkok testok felde lalki al
mard vvas vvas: vvas vvas vvas vvas
magh vvas vvas vvas vvas vvas vvas.

És láték fekete, és le a tengeren
és a földön az emberek: és az emberek
a kiknek fejeket vettek az Istennek
zomjány bűneit, és az Isten igazságát
és az kik nem imádták az fene Dávidot
sem annak képét, se nem kötötték a
belyegit az eo homlokokra vagy kezekre,
és élnek és országlának az ezer
ezer évszázadig. Az több halottak
élték, mielőtt bevételek az ez
évszázadok. Ez az első fel támadás.

Lóid it az gyönyörűség
De övök az keserűség
Hamar el fogy az fagy
De megmarad a borsó
Igen sokan hiútatnak,
De kevesen ualasztanak,
minnyai a iutalmatnak.

Pfa. 118. v: 71.

As gyönyörűség tavak lak
kís kőnigh,
As gyűvő kin marado
mindenkovich.
SS. Anya is világh Diósz
igy muhl.

Legis! Linné
Boracum
Steph. Cassini
Bilauy

A PANNONHALMI FŐISKOLA KÖNYVEI

1. Sárközy Pál, *A differenciálegyenletek elméletének elemei*, Pannonhalma 1932. 107 p.
2. Vanyó Aladár Tihamér, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéitől 1600-1850. Relationes ad limina episcoporum de statu dioecesium ad coronam S. Stephani pertinentium*, Pannonhalma 1933. 488 p. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.)
3. Vanyó Aladár Tihamér, *A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról – Relationes Nuntiorum Vindobonensium de regno Hungariae 1666–1683*, Pannonhalma 1935. 108 p.
4. Sárközy Pál, *Bevezetés a differenciálgeometriába*, Pannonhalma 1936. VIII, 247 p.
5. Csóka J. Lajos, *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*, Pannonhalma 1936. 328 p.
6. Szalay Jeromos, *Grammaire Française à l'usage des Hongrois*, Pannonhalma 1938. 228 p. (Bibliothèque de l'Institut Catholique de Pannonhalma)

7. Szennay András, *A hittudomány alapvetése*, Pannonhalma, 1995. 192 p.
8. Söveges Dávid, *Magyarázatok Szent Benedek Regulájához*, 1996. 309 p.

A sorozat 1-6. (1932–1938) kötetei
korlátozott számban még kaphatók

A 7–8. kötet megrendelhető:
Pannonhalmi Főapátság
Bencés Kiadó
H-9090 Pannonhalma
Tel/Fax: (96) 570 123

Győrött, az egykori jezsuita,
ma bencés rendház könyvtára őrzi
azt a latin nyelvű Újszövetségi Szentírást,
amelynek 1627–29-ből származó toldaléka
26 ének kéziratos szövegét tartalmazza.

Kassai István és Makai Mihály
tulajdonában volt ez a kis könyv.
Részben ismert, de néhány esetben
ismeretlen eredetű énekeket
találunk e kéziratban.

E dolgozat föltárja a könyvecske históriáját,
választ kíván adni az énekek forrásainak
kérdésére.

Foglalkozik a kéziratnak a
Balassi-filológiát érintő problémáival
és vizsgálja a gyűjtemény
más forrásokból nem ismert énekeit.

F. ára (ÁFÁ-val): 392,- Ft